

מהותם ומציאותם של השדים

מהותם ומציאותם של השדים במשנתם של חז"ל

מרדכי יוסף שטראוס

טבת תשע"ח

להערות והוספות : m48723m@gmail.com

| | |
|----|-------------------------------------|
| א | הקדמה |
| 1 | מהותם של השדים |
| 7 | דינים ומנהגים מחשש השדים |
| 10 | טעמי הדינים והמנהגים |
| 11 | שיטת הרמב"ם |
| 15 | הפולמוס בעד ונגד שיטת הרמב"ם |
| 17 | הגישות השונות בהסבר דברי הרמב"ם |
| 20 | האם היום יש בינינו שדים |
| 23 | נספח: האם המדע סותר את מציאות השדים |
| 25 | סיכום |
| 26 | ביבליוגרפיה |

הקדמה

אין תופעה מסקרנת יותר מאשר קיומו של העל טבעי. אינספור עדויות בכל הזמנים והארצות, מתארות מפגשים עם תופעות על-טבעיות מסוגים שונים, ורבים מתוכם עוסקים במפגשי שד-אדם. השדים גם שימשו מאז ומעולם, ביטוי לפחדי האנושות. בצווארם נתלתה אשמת כל רע, עד שנדמה כי במחקר אחר שדי הדורות, נוכל לעקוב דרכם על נושאי ההתמודדות שהעסיקו אז את המון העם.

עובדה היא, שמאז איבד עולמנו את אופיו המיתי, גוועו גם השדים מאגדות העם. ובמאה האחרונה, בד בבד עם ההתפתחות המרשימה של עולם המדע, כמעט ונכחדו השדים מסיפורי עם חדשים. גם בספרות התורנית, ניכר ההבדל בין ימים עברו לדור האחרון. בעוד שבתלמוד ובכתבי הראשונים מופיעים השדים לרוב, בספרות האחרונים כמעט ואין אזכורים למפגש ודאי ובלתי אמצעי עם שד. עד כדי כך, שגם גדולי הטוענים בדבר מציאות השדים, מודים שאיש לא רואה אותם יותר: "ואיך נשפוט במציאות השדים אשר מעולם עין לא ראו." (נשמת חיים' מאמר ג פרק ארבעה-עשר). ואם כי במישור הדינים והמנהגים, בספרים רבים נשארה מציאות השדים כפי שהיתה, איש ממחברי הספרים לא טוען שהוא עצמו פגש וראה שד.

מצד שני, סקרים חדשים מדווחים דוקא על עדויות רבות מספור בדבר תופעות על-טבעיות. לשם המחשה, סקר שנעשה באנגליה ב-2010 בידי ליונל פאנת'ורפ קבע שמספר הדיווחים על מפגשים עם שדים רוחות וכדומה, לא ירד מאז ימי הביניים, וקרוב לאלף עדויות כאלו התקבלו ב-25 השנים האחרונות. סקר דומה שבוצע בארה"ב (pew research center 2009) גילה ש-18% מהאמריקאים טוענים שראו רוח רפאים, ו-29% טוענים שחשו את נוכחותו של אדם שנפטר. (פשוט להאמין' עמ' 107). אם נקביל לכך את הספרות התורנית המאוחרת, ישנם אזכורים על סיפורים שאירעו לאחרים, בהם ראו בני-אדם את השדים ונפגעו מהם בצורות שונות.

כיצד ניתן להסביר סתירה זו?

נראה שבמאה האחרונה, ואולי אף בארבע המאות האחרונות - מאז המהפכה המדעית האירופאית, ככל שהמדע מתפתח יותר, עובר על העולם תהליך דומה למה שעשתה הפיזיקה האריסטוטלית לפני אלפיים שנה. אף שאריסטו עצמו התייחס לעבודתו כאל תחילתו של מחקר, ולא חשב כי ניסוחיו סופיים ומושלמים, שלא בטובתו הפכו כתביו למקודשים ממש, מעבר לכל פקפוק וספק. כמו אז כן היום, אף שהמדע העוסק בניתוח אנליטי בלבד, לא התיימר מעולם להביע דעה בדבר תכלית ומשמעות היקום, קמה תנועת 'מדעניזם' חדשה, שאינה מוכנה לקבל דבר שאינו עומד במבחן המדעי וההוכחה הלוגית הצרופה.

כך גם לגבי תופעות המוגדרות 'על-טבעיות', אין למגדירי הטבע אפשרות ורצון, להגדיר תופעות חריגות שמעצם הגדרתן אינן מקבלות חוקיות מדעית. אולם מדעניסטים מודרניים, מורדים בכל העולם העשיר החורג מתוצאות הלוגיקה המדעית היבשה. כמו אז כן היום, סוחף המדע את העולם בהערצה עיוורת ליכולותיו, ואם אריסטו הוגדר כבעל חכמה א-לוהית, המדע הוגדר כא-לוהים עצמו.

וכשהגיע המדע לחקור את תופעת העל-טבעי, אף תופעה על-טבעית לא עמדה בהצלחה במבחן מדעי קפדני הניתן לשחזור. החל מפגישת שדים ורוחות, ועד כוחות פראפסיכולוגיים, מניסים ועד מעשי כישוף, על אף יכולותיו המרשימות של המדע, הוא לא הצליח לאשש חד-משמעית את קיומו של העל-טבעי. תופעה זאת גרמה לאנשים המתגאים בגישתם הרציונלית ה'מדעית', להכחיש את מציאות השדים ושאר תופעות שלא קבלו אשרור מדעי. אפשר אף לומר, שהזכרת תופעה על-טבעית, כמעט והפכה כמו לחריגה מגבולות התקינות-הפוליטית (פוליטקלי-קורקט).

וכך אנו עדים לתופעה מעניינת, שהעדויות והטענות התומכות במציאות השדים, קיימות עדיין בשיח הציבורי, החל מדיווחי עיתונאות פיקנטית, וכלה בחלומות זוועה של מסויטי הלילה. אולם בשיח המכובד והנאור, בוושה להזכיר עדות כלשהי על שד כלשהו, והס מלהזכיר חוויה אישית שכזו. גם הספרים העוסקים בנושא, תופסים בספריה הציבורית מדף לעצמם. הרחק מעמודת המדעים המדויקים, ונושאים תווית בעלת סוגה וז'אנר מסוימים מאוד.

בעבודה שלפנינו נחקרה תופעת השדים לעומק, מנקודת מבטם של חכמינו-זכרונם-לברכה, על פי משנתם בספרות ההלכה והאגדה. תחילה נסקור, לאורם של חכמינו-זכרונם-לברכה, את מציאות ומהות השדים. נתמקד בתקופת העולם הישן, ננתח אנטומית את גופו של ענין, נסקור את אופיים ההתנהגותי והחברתי, ונביא חלק משלל סיפורי המסורת עליהם.

לאחר מכן נדון בדעות השונות בין חכמי-תורת-ישראל, נראה איך רובם התייחסו למציאות השדים, ואיך אחרים נלחמו בהם בתוקף. נדון האם כיום ישנם שדים בינינו, נסכם את הדעות בדבר עברם של השדים, ונבדוק את האפשרות שדברים השתנו באלף השנים האחרונות. את הדברים נבדוק לאור הלכות רלוונטיות, ולאור פולמוס רבני בספרי מחשבה ומנהג. ובסוף נברר, האם ישנה ראייה, או הנחה מדעית, השוללת את מציאותם של השדים.

מהותם של השדים

הקורא את דברי חז"ל ללא דעה אישית קדומה, ונחשף לסיפורים, דינים ומנהגים הקשורים אל השדים, נוכח שלדעת חז"ל השדים היו גם היו. המידע על יצירתם ומהותם מפורט מאוד, ואזכורי השדים נעשה באגביות, ממש כמו כל שאר בעלי-החיים. כבר בתורה הם מוזכרים, בהקשר של עבודה-זרה; יזבחו לשדים לא אלוה (דברים לב יז), ובתהלים "ויזבחו את בניהם ואת בנותיהם לשדים" (תהלים קו לז). בתלמוד ניתנת חשיבות רבה לשדים. הם מלאכי חבלה¹, מזיקים² ורוחות רעות³. אין לך בית רובע בחללו של עולם שאין בו תשעה קבין מזיקין (תנחומא משפטים יט). הם מקיפים את האדם אלף מימינו ורובה משמאלו, וידם בכל. אלמלי ניתנה רשות לעין לראותם, אין כל בריה יכולה לעמוד בפני המזיקים (ברכות ו).

"אכן על זה יש להתעורר, כי יש הבדל גדול בין הבבלים לחכמי ארץ ישראל. אע"פ ששניהם האמינו במציאותם ומספרים לנו איך דברו עמהם, ואיך פעלו לפעמים עניינים נפלאים. כי חכמי ארץ ישראל לא האריכו לשון כל כך כמו בבבלי, כי שם יבואו הסיפורים שהיו השדים בני ביתם, והיו משמשים אותם לצורך הליכות ביתם. וכן מענין הלחשים לא תמצא דבר בירושלמי, אבל הבבלים הרבו לספר מהם". (מבוא התלמוד למהרצ"ח פרק לא).

בתלמוד הבבלי יש כמה פרטים על גוף השד. המזיקים נבראו בערב-שבת-בין-השמשות, מיד לאחר יצירת האדם (אבות ה ו). יש בהם שלש תכונות של מלאכי השרת; בעלי כנפיים כמלאכי השרת, וטסים מסוף העולם ועד סופו, ושומעים מאחורי הפרגוד סודות א-לוקים כמלאכי השרת וכך יודעים מה שעתיד להיות. ושלש תכונות כבני האדם; אוכלים ושותים כבני אדם, פרים ורבים כבני אדם, ומתים כבני אדם (חגיגה טז). רגליהם כשל תרנגול (ברכות ו), ואין גופם מטיל צל גמור (גיטין סו, יבמות קכב), השדים הופכים פניהם לכל דמות שירצו (שם, סנהדרין מד), ורואים ואינם נראים (ברכות שם, אדר"נ לז). בגמרא נוספת דרשו את לשון הפסוק על המן 'והיה טעמו כטעם לשד השמן' (במדבר יא ח); מה שד זה מתהפך לכמה גוונין אף המן מתהפך לכמה טעמים (יומא עה). מתכונתם שהם פרים ורבים, משמע שיש שדים זכרים ויש שדות נקבות, וכך גם מפורש במדרש (רבה בראשית כד) ועוד. שלמה המלך ידע את שיחת השדים (גיטין סח), וכן הלל הזקן ורבי יוחנן בן זכאי למדו שיחתם (סוכה כח)⁴.

רמב"ן מסביר יותר את מהות גוף השדים, מאכלם וסיבת מיתתם:

"ודע כי כאשר הבריאה מתחילה במעשה בראשית בגוף האדם ובכל בעלי הנפש והצמחים והמתכות מארבע יסודות, ונתחברו ארבעתם בכח אלהי, להיות מהן גוף גס מורגש לכל חמשת ההרגשות לעביו ולגסותו. כך היתה יצירה משני יסודות מן האש והאוויר, והיה מהם

¹ ראה גיטין סח: ומהרש"א שם, ובמדרש רבה בראשית כא ט.

² ראה למשל בבלי ורש"י ברכות ו.

³ ראה הראיות בשו"ת יביע אומר חלק ד אורח חיים סימן ה אות ו, ובפרק ז במבוא לספר שמירת הגוף והנפש.

⁴ אם לשונם לשה"ק או ארמית, ראה שבולי הלקט (ריח) שכתב שהם מדברים רק לשון-הקודש. מאידך הגר"ז בשו"ע הרב (תלד ח קו"א ד) כתב מהזהר הק' שלשון ארמי הוא לשון שלהם.

גוף אינו נרגש ולא מושג לאחת מן ההרגשות, כאשר נפש הבהמה איננה מושגת להרגשות לדקותה. והגוף הזה הוא רוחני יטוס לדקותו וקלותו באש ובאור. וכאשר ההרכבה בכל דבר סיבת ההויה וההפסד במורכב מארבע יסודות, כך היא במורכבים האלו משני היסודות, כי בהתחברותם יהיה בעל הגוף חי ובהתפרדם יהיה כמת.

"ולכך אמרו רבותינו (חגיגה טז א) ששה דברים נאמרו בשדים, שלשה כמלאכי השרת, ושלשה כבני אדם... וסיבת המיתה פירוד החבור, היא הסיבה בכל המורכבים. וסיבת הטיסה, בקלות יסודותם, כאשר נראה גם בעוף כי מפני שגברו עליו האש והאור והיסודות האחרים בו מעטים הוא טס ופורח, וכל שכן אלו שאין בהם מן היסודות הכבדים כלום שטיסתן גדולה, יעופו ולא ייגעו. וענין האכילה ללחוד מן המים והאש הריחות והליחות, כענין האש שתלחוד המים אשר בתעלה. והוא ענין ההקטרות שיעשו בעלי גרומנסיא"ה לשדים, וסיבתה היושב אשר תיבש האש אשר באור בגופן, וצריך להחזירה, כאשר היא האכילה באדם לצורך מה שהוא ניתן ממנו". (מתוך פירוש רמב"ן, ויקרא יז ז).

ונקראו שדים על שם שהם שוכנים במקומות השדודים והחרבים, כגון המדבריות שהם ריקים מכל יישוב (רמב"ן ויקרא יז), ובתוך העיר מצויים רק בבורות וכדומה (תוספות סנהדרין מד). לשדים ניתן רשות לעבור רק במקומות שאין רבים מצויים שם, ולכן אינם מהלכים באמצע הדרך, אלא בצד הדרך סמוך לכתלים. דרכם להלך רק בלילה, ובזמן שהלבנה זורחת מתייראין לילך במקום האור והולכין במקום הצל. (פסחים קיא). מקום מגורם העיקרי הוא בצד צפון, "רוח פינת צפון, משם החושך יצא לעולם. ושם הוא מדור למזיקין ולזוועות והרוחות והשדים והברקים והרעמים, ומשם רעה יוצאה לעולם" (פרקי דר"א ג)⁵.

לפעמים השד נראה כמפלצת, כדוגמת קטב מרירי: תרי קטבי הוו, חד מקמי טיהרא וחד מבתר טיהרא. דמקמי טיהרא קטב מרירי שמו, דבתר טיהרא קטב ישוד צהרים שמו (פסחים קיא). ובמדרש מתאר אותם, קטב הצהרים "ראשו דומה לעגל וקרן אחד יוצאה בתוך מצחו והוא מתגלגל ככד", קטב מרירי "עשוי קליפין קליפין שעירות שעירות עינים עינים. א"ר שמעון בן לקיש ועין אחת קבועה לו בלבו, וכל מי שהוא רואה אותו אין לו חיים מעולם בין אדם בין בהמה, וכל מי שהוא רואה אותו נופל ומת" (מדרש רבה נשא יב). ובאופן כללי הם מבעיתים את רואיהם; שד של בית הכסא דומה לשעיר ונראה שחור (קידושין עב), והשדים קרויים שעירים בגלל שכל הרואה אותם סומרים שעירותיו (ראה ראב"ע ויקרא יז). לאחד נראה ומזיק, לשנים נראה ואינו מזיק, לשלשה אינו נראה כל עיקר (ברכות מג), ובמקום שידוע שיש שם מזיקים, הם נראים גם לשנים (שם ג), אבל לשלשה אינם נראים לעולם (מל"מ גירושין ט כז)⁶.

⁵ השדים גם מצויים ביותר ליד מיטתו של אדם. הנה כמה דוגמאות: 1. קוראים קריאת שמע על המיטה דוקא, אף שכבר קרא בביהכ"נ (ברכות ה). 2. בשביל ללכוד טביעות רגלי שדים, שם אפר סביב מיטתו (ברכות ו). 3. בגיטין (סח:) שלמה המלך פחד מאשמדאי והציב שישים גיבורים סביב מיטתו, 4. בתרגום שני של מגלת אסתר (א, ג ד"ה בשנת), שלמה המלך שלח לומר למלכת שבא, אם לא תכנעי תחתי אשלח לך שדין ורוחין ולילן שיהרגו אותך על מיטתך, 5. בשל"ה (פרשת כי תצא יתורה אור' לב). מביא מהזהר (ח"ג דף סא). ששלמה המלך שלח שד אחד שלקח את חירם מעל מיטתו, והורידו בשבעה מדורין דגיהנם, עד שבא והודה לשלמה. וכך כותב מהרש"א (ברכות ו). "דבלילה כשאדם שוכב על מיטתו שכחי מזיקים טפי, כי הרוחות מתדבקין באדם ביותר בלילה בעת השינה כמו דאמרי' (ברכות נה:) דיש חלומות בלילה ע"י שדים ומזיקין".

⁶ אמנם 'גרש ירחים' (גיטין סו) כתב שבמקומו נראה אף לשלשה, והביא ראיה מרב פפא שהיה משתמש עם שד (חולין קה) ומסתמא ראוהו גם כשהיו שלשה. וכן משמע באשמדאי (גיטין סח) שהיה יושב על כסא שלמה בדמותו. ולא כדעת משנה למלך. (הדיון בזה עלול להיות הלכתי, ראה שלחן ערוך אה"ע יז, וקמא יט).

וכבר מעת יצירתם של השדים, הם נכרכו בחטא וברוע. בגמרא (סנהדרין קט) מסופר על דור הפלגה שהכריזו מלחמה באלוקי השמים והארץ, ונהפכו לשדים. בפרקי דרבי אליעזר (לג) מתי דור המבול יעשים רוחות ומזיקין לאדם מישראל, רבי עובדיה ספורנו כותב, בהקדמת פירושו לתורה, שהשדים הם "נשמות רשעי ארץ, נבדלות זו מזו לרוע כפי מה שהיה רב רשעם בעולם הזה". הוא גם טוען שהשדים 'מתחברים לטומאה ולכל טמא', ומסביר ש'גזירות הטומאות מדרבנן רבו בבית שני, בהיות השדים מצויים אצלם'⁷.

יצירתם של השדים, הדוקה במיוחד עם עבירת הו"ל. כבר מאדם הראשון עצמו, נולדו 'שדים רוחין ולילין', כתוצאה ממקרי לילה (עירובין יח). בספרות הקבלה, 'נגעי בני אדם' הם השדים שנוצרים מהו"ל, והשדים גם מפתים את האדם לעבירה זו⁸. גם תופעת ההיסטריה הנשית שרווחה במאות הקודמות, נכרכה במעללי השדים⁹. גופת האדם המת, מקושרת גם היא עם ש' די שאול¹⁰, ובאופן כללי ניתן לומר, שהשדים מזוהים עם הצד האפל והשלילי המלוכלך והרע¹¹.

לגבי אופי השדים; הם מקנאים בתלמידי-חכמים, עד שהאחרונים צריכים שמירה יתירה מפניהם (ברכות נד וסב). מאידך, השדים יראים ביותר מן הצדיקים (ירושלמי ברכות ה א), והחטא גורם לפחד מהם (תנחומא משפטים יט, מדרש רבה נשא יא ופסיקתא רבתי טו). השדים מקנאים לכבוד ה' (תענית כד), ואינם מוציאים שם שמים לבטלה (סנהדרין מד). הם עזרו בבנין בית המקדש (מדרש רבה, נשא יד ושה"ש א), ולעתים עוזרים גם לישראל, להצילם מגזירותיו של מלך רשע (בבלי מעילה יז, ירושלמי תרומות פרק ח).

גם בספרי ההלכה והמוסר מתואר אופי השדים, ויש בזה דיבורים מנוגדים; השדים אוהבים להזיק¹², הם משקרים כששואלים אותם שאלות (ראה סנהדרין קא¹³), ומזיקים לשואל (שם). ואפילו כשנח הכניסם לתיבה להצילם מהמבול "היו מזיקין אותו עד שנעשו רובם חולים, עד שבא מלאך אחד ולקח אחד מבני נח

⁷ דומים לזה דברי ה'לבוש', ראה בספרו על יורה דעה סימן קעט סעיף יד.

⁸ "בר נש כד איהו בחלמיה, אתיין רוחין נוקבין וחייכן עמיה ומתחממן מניה ואולידין לבתר, ואלין אקרון נגעי בני אדם", זהר חלק א דף נד:; ועוד שם: "נעמה אימא דשדין הות ומסטרה אתיין כל אינון שדין דמתחממן מבני נשא ונטלי רוח תיאובתא מנייהו וחייכת בהון דעבדי לון בעלי קריין". ראה עוד; בראשית רבה (וילנא) פרשת בראשית פרשה כד ו, תשובת רב האי גאון בתשובות הגאונים (כה), 'מעשה בחסיד אחד' בתנחומא (בובר) בראשית סימן כז ואור זרוע א קכד, וראה עוד ר' צדוק הכהן מלובלין - צדקת הצדיק אות קי.

⁹ "יש מיני רוחות המתדמין לאשה כבעלה בחזיון לילה, ובאין עליה בחלום, ומדבר זה אפשר דאחד מני אלף אינה ניצלת" ספר נחלת בנימין סוף מצוה סג. וראה את דברי השואל בשו"ת חיים שאל א נג, ואת תיאור רבי מנשה בן ישראל בספרו 'נשמת חיים' חלק ג פרק ששה-עשר, תיאור המתאים לתופעת 'ציד המכשפות' של ימי הביניים.

¹⁰ בלדד השוחי באיוב פרק יח, מציג את שפלות האדם בכך שהשדים יבעתוהו, ובסופו שינתן בקבר, נתון לשליטת מלך השדים. ראה איוב שם פסוקים יא ויד, וברש"י. וכן מבואר מדברי לבוש וספורנו בהערה 7 לעיל.

¹¹ ראה למשל ספרי, דברים פסקא שיח "יזבחו לשדים לא אלף"; אילו היו עובדים לחמה וללבנה לכוכבים ולמזלות ולדברים שהם צורך לעולם והניה לעולם בהם, לא היתה קנאה כפולה. אלא הם עובדים לדברים שאין מטיבים להם אלא מריעים להם. לשדים, מה דרכו של שד נכנס באדם וכופה אותו". מצד שני, לפעמים דווקא היו מעשנים חולים ותינוקות בדבר בעל ריח רע, כדי להבריח מעליהם מזיקין (רש"י שבת צ).

¹² ראה גם בהגהת הרמ"א על שו"ע יו"ד קצח ו, הובא לקמן עמ' 8.

¹³ וראה זוהר (כרך ב פרשת שמות דף יז) "דרך השדים דמעיינים בההוא מלה דקאמרי להו אי איהו כדיבא מודיעין ליה מלין כדיבין ואי הוא קשוט כל מה דאמרין לזמנא זעירא קושטא הוא". ובספר חסידים (רו): אם תראה אדם שמתנבא על משיח, דע כי היו עסקיו במעשה כשפים או במעשה שדים או במעשה שם המפורש, ובשביל שהם מטריחים את המלאכים, אומרים לו על משיח, כדי שיתגלה לעולם, ולבסוף יהיה לבושת ולחרפה לכל העולם, על שהטריחו המלאכים. או השדים באים ולומדים לו חשבונות וסודות לבושתו ולבושת המאמינים בדבריו.

והביא אותו לגן עדן ולמד אותו כל רפואות שבעולם" (תשב"ץ קטן תמה), מאידך הם חרדים לגורל העולם, ומתכעסים מול רעת הטבע האנושי (ספר חסידים א'קמו). 'אור זרוע' כתב שהשדים שומרים אפילו תורה-שבעל-פה (הלכות עירובין קמז בשם הר"י החסיד), ומצד שני של"ה כתב שהם נלחמים בתפילות ישראל (שני-לוחות-הברית, כי תצא 'תורה אור' לב).

ובאמת יש מגדירים במפורש סוגים שונים של שדים. ספר הזהר כותב שיש שדים 'יהודיים' ויש שדים 'גויים' (זהר פנחס דף רנג, זוה"ח כרך ב דף צד), ורבינו בחיי מגדיר שלשה סוגים שונים של שדים:

"ומן הידוע כי השדים לג' חלקים נחלקים, יש מהם שוכנים באויר בגלגלי היסודות, והם המחלימים את האדם בלילה, ויש מהם שוכנים בקרבנו והם המחטיאים האדם, ויש מהם שוכנים בתהומות ים, ואלמלי נתנה להם רשות לעלות היו מחריבים את העולם" (רבינו בחיי שמות כ ד).

וישנם הרבה סוגי שדים. שדים רבים מוזכרים בשםם בספרות חכמינו, בספר 'מלאכי עליון' (מרגליות, חלק 'סיטרא דשמאלא') מונה אותם אחד לאחד. ויש סוגי שדים הממונים על דברים מסוימים:

יש שד השורה על הידיים כל בוקר (שבת קט ויומא עז), יש שד האוחז את האדם כשהוא שותה יין חדש מהגת (גיטין סז), יש שד של בית הכסא הדבק באדם עד כעשר דקות אחר שיצא משם (גיטין ע), יש שד 'של בית הקברות' (סנהדרין סה ברש"י), ויש שד שתופס את מי שאוכל פת בלי נטילת ידיים (יומא עז ותענית כ). שד נוסף שמו 'נבל', הוא מחבב במיוחד מקום ניוול ומיאוס, והוא 'שר העניות' (ראה פסחים קיא וחולין קה), שד אחר שורה על מי נטילת 'מים אחרונים', שד נוסף מתגורר בקילוח מרזבי הגגות (חולין שם), ו'קטב מרירי' הוא שד השולט בשעות הצהריים של ימי בין המיצרים (פסחים קיא, שו"ע או"ח תקנא).

נצטט גם את דברי רבי יוחנן: "אמר רבי יוחנן שלש מאות מיני שדים היו בשיחין ושידה עצמה איני יודע מה היא" (גיטין סח), וכך גם ענה רב האי גאון על שאלה ל' הוות של שד מסוים, שכבר בזמן רבי יוחנן לא ידעו בטיבם של השדים (אגרת רב האי גאון לקירואן, בתוך 'גנזי קדם' חלק ה סימן י עמ' 60).

גם המבנה החברתי וההירארכי מפורט בספרות חז"ל. אשמדאי מלך השדים (גיטין סח), והוא בנה של נעמה אשת-נח (זהר חדש בראשית לג, רמב"ן בראשית ד) ¹⁴. אשמדאי לומד תורה בישיבה-של-מעלה ובישיבה-של-מטה (גיטין סח), והוא וכל משפחתו הם 'שדים יהודיים' (זהר פנחס רנג). בספרי קבלה מאוחרים יותר מפורטים כמה מלכים: בפירוש הזהר לרבי חיים ויטאל, שתמציתו נדפסה בספר אור החמה לר"א אזולאי (ירושלים תרל"ט, ח"ב דף נד) כתוב 'קפקפוני אשמדאי ושמדון' הם ג' מלכי השדים ¹⁵. 'שושן סודות' (אות רנט דף נה) כותב "והם חיים אורך ימים עד שמיום שנברא העולם עד היום הזה לא עברו ממלכים שלהם כי אם ג', והם אשמדאי והנד ובלאד, ובלאד עודנו חי וקים".

רבינו בחיי (בראשית ד) מונה את אמהות השדים:

¹⁴ וראה רש"י שמואל ב פרק ז פסוק יד 'נגעי בני אדם - זה אשמדאי, והשדים בני אדם הראשון הם'.

¹⁵ ראה עוד, את דברי חוקר ספרות הקבלה, גרשם שלום, בספרו 'קבלות ר' יעקב ור' יצחק' עמוד כח (בתוך: הלכות דרב אבא, אפשטיין, עמ' 41).

"יוד' נשים היו מות השדים; לילית, ונעמה, ואגרת, ומחלת, ויש לכל אחת ואחת מהן מחנות וכתות של רוח הטומאה אין מהם מספר. ואומרים כי כל אחת מושלת בתקופה אחת מארבע תקופות שבשנה, ומתקבצות בהר נשפה קרוב להרי חשך, וכל אחת מושלת בתקופתה משעת שקיעת החמה עד חצות לילה הן וכל מחנותיהן".

ובתלמוד בבלי מפורט יותר עליהן; לילית מגדלת שער, ואוחזת את הישן בבית יחידי (שבת קנא), אל יצא אדם יחידי בלילה, מפני אגרת בת מחלת שהולכת עם שמונה-עשרה ריבוא מלאכי חבלה, וכל אחד מחבל בפני עצמו. בתחילה היתה בכל לילה עד שפגעה ברבי חנינא בן דוסא ובקשה להזיקו, והוא גזר עליה שלא תלך מלבד בלילות רביעי ושבת. בזמן מאוחר יותר, גזר עליה אביי שלא תעבור ביישוב לעולם (פסחים קיב).

במקורות ישנם ביטויים נוספים לממשלת האדם על השדים, ומלחמתו בהם:

במבול נגזרה כליה גם עליהם, ונח הוא זה שהכניסם לתיבתו, כמו את כל שאר בעלי החיים (רש"י בראשית ו יט). אברהם אבינו כבר ידע איך להשתמש ב'מעשה שדים', והוא נתן את כח זה לבני הפילגשים (סנהדרין צא ברש"י). משה רבינו כילה אותם ביום חנוכת המשכן (מדרש רבה נשא יב), שלמה המלך מלך עליהם (סוכה נג ומגילה יא ברש"י), ותנאים ואמוראים שונים נלחמו בהם: רבי חנינא בן דוסא ואביי סילקו את אגרת בת מחלת ושמונה-עשרה-ריבוא חיליה, ממקום הישוב, כנ"ל. רב אחא הרג את המזיק בעל שבעת הראשים שהיה בבית המדרש (קידושין כט), בירושלמי סילק רבי חנינא בר פפא, בזכות המצוה, את רבם של הרוחות (פאה ח ח), ובמדרש (רבה קדושים כד) רבי יוסי איש ציתור נלחם בשד שעל הבאר, יחד עם בני עירו, לפי הוראותיו של שד טוב אחר.

רבות דובר על הצורה איך להיזהר מהשד, ואיך להלחם בו: לחשים רבים נאמרו בשביל לעצור את נזקי השדים (שבת סז ועוד), ולעיתים נכתבו כקמעות, המהוות נשק עיקרי נגד השדים. בגמרא נמנו שמותם של שדים שונים, כהוראות איך לכתוב קמע נגדם (פסחים קיא), וקמע מומחה אף מותר לצאת בו בשבת לרשות-הרבים (שבת סא, או"ח שא כה). קריאת-שמע-שעל-המיטה מגינה מפני המזיקים (ברכות ה), גם 'שיר של פגעים' מגן מפניהם, ומסופר על רבי יהושע בן לוי שהיה אומר טרם השינה (שבועות טו)¹⁶.

אף שהשדים מקנאים ביותר בתלמידי-חכמים, מאידך הם יראים להזיק לצדיקים; "תני ר"ש בן יוחי, וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך, 'כל'; אפילו רוחות אפילו שדים" (ירושלמי ברכות ה א)¹⁷. ברכת כהנים מגינה מפני סכנת זוגות¹⁸ (ספרי נשא מ, פסיקתא רבתי ה), מזוזה שומרת מפני השדים (ירושלמי פאה א א)¹⁹, צניעות ושתיקה בבית-הכסא, מצילות מהשד השוהה שם (ברכות סב), ותקיעת שופר יכולה לסלק שד (רש"י ר"ה כח). השד לא יכול לקחת דבר שהוא קטן מגרגר השעורה (סנהדרין סז), וגם בדברים הגדולים

¹⁶ 'יושב בסתר עליון' וכו', פרק צא שבתהלים מפסוק א עד פסוק ט, ופרק ג שם פסוקים א וב (ראה: יד מלאכי כללי הדינים כלל תקצז, וספר חסידים (מרגליות) פירוש 'ברית עולם' סימן שג). ראה עוד: הרב מאיר זיכל, "מנהג אמירת ויהי נעם ומזמור יושב בסתר עליון" כתב-עת שמעתיך 137-138, תשנ"ט, עמ' 66-86.

¹⁷ גם ברשב"ם (ב"ב עג). כתב שאינם יכולים להזיק לאדם אם לא נגזר עליו, ובמהרש"א (גיטין סח. ד"ה מ"ט) מסביר את הגמ' שם, שאשמדאי אמר 'שאיין דרכו להזיק צדיק כזה שהוא בן עולם הבא'.

¹⁸ ראה לקמן עמוד 7.

¹⁹ יש שאמרו שגם אפיקומן מציל כמזוזה, ראה: הרב טוביה פריינד, "חטיפת מצה בלילי פסחים" כתב-עת צהר ב, תשנ"ח, עמ' רו.

יותר, השד יכול לקחת רק מההפקר ולא דבר קשור או חתום או מדוד או מנוי (חולין קה). דבר הנגוע בשד אין לגעת בו (יומא פד).

להשלמת התמונה נביא כמה סיפורים מהגמרא, שהשדים משחקים שם בתפקיד מהותי, שלא מאפשר לבטל את מציאותם. הסיפור הידוע ביותר הוא על "שלמה המלך ואשמדאי", (גיטין סח, ומדרש תהלים עח), בו שלמה המלך שובה את אשמדאי כדי להשיג את תולעת השמיר, לאחר זמן אשמדאי מתנקם בשלמה המלך, משליכו מכסאו למרחקים, ומתחזה ויושב על כסאו. ויש אומרים ששוב לא חזר עוד שלמה למלוך.

סיפור נוסף על 'הורמין בר לילית' באגדות רבה בר בר חנה (בתחילת פרק חמישי של מסכת בבא בתרא), שם מספר רבה, שהוא ראה את השד 'הורמין בר לילית' רץ על חומת העיר מחוזה, במהירות גדולה יותר ממהירות פרש רכוב על סוס. בהזדמנות אחרת הורמין קיפץ מעל שתי פרדות שהיו על שתי גשרי 'רוגנ', וקפץ מזו לזו כשבדידו שתי כוסות יין והוא מוריקם אחת לשניה, ולא נטפה טיפה לארץ אף שהיתה סערה באותו היום. עד ששמעו בית המלכות והרגוהו.

ואם את סיפורי רבה בר בר חנה ניתן לשייך לאגדות מוסריות או למשלים, כפי שרבים מהמפרשים שם ביארו (ראה מבוא התלמוד למהרצ"ח פרק כח), את סיפור 'שדי המרזב' (חולין קה) קשה יותר לפרש שלא כפשוטו, שם באו לדין תורה לפני רב אשי, סבלים שעצרו למנוחה והניחו את חבית היין שסחבו, באוזנו של שד שרבץ תחת מרזב ברשות הרבים. השד כמובן ניפץ את החבית, ובא כעוס לרב אשי שנידה אותו. אך רב אשי חייבו לשלם עבור החבית, כיון שאין דרכו של שד לרבוץ במקום שמצויים שם רבים.

היו גם שהשתמשו בשדים שהיו בני ביתם; "ההוא בר שידא דהוה בי רב פפא" - 'שהיה משמשו' (חולין קה).

סיפור נוסף מסופר על שד ששמו 'בן תמליון'. הסיפור מופיע בגמרא, ובמדרש (איכה זוטרי א מג) הוא מסופר על אשמדאי מלך השדים:

"פעם אחת גזרה המלכות גזרה שלא ישמרו את השבת ושלא ימולו את בניהם ושיבעלו את נדות. אמרו מי ילך ויבטל הגזרות ילך ר' שמעון בן יוחאי שהוא מלומד בנסים ואחריו מי ילך ר"א בר ר' יוסי ... יצא לקראתו בן תמליון 'רצונכם אבוא עמכם?' בכה ר' שמעון ואמר מה שפחה של בית אבא נזדמן לה מלאך שלש פעמים ואני לא פעם אחת, יבא הנס מכל מקום. קדים הוא על בברתיה דקיסר, כי מטא התם אמר 'בן תמליון צא בן תמליון צא' וכיון דקרו ליה נפק אזל. אמר להון שאילו כל מה דאית לכון למישאל, ועיילינהו לגנזיה לשקול כל דבעו, אשכחו ההוא איגרא שקלוה וקרעוה". (תלמוד בבלי מעילה יז).

בפירוש רבינו גרשם על הגמרא שם מפרט יותר: "כך אמר להם בן תמליון, אני אקדים ואבוא בבתו ותשתגע, ולא ימצאו לה תרופה עד שתבואו אתם ותאמרו לי לצאת ואצא, ובשכר זה יעשו לכם מה שתבקשו. וזה יהיה לכם אות, שכשאצא ממנה אשבור כל כלי זכוכית שלה". בתוספות שם כותב "בן תמליון - אותו הוא שקורין למטוך בלע"ז, וכמו תינוק קטן הוא ורגיל בין הנשים להתלוצץ בהן", וגם ברש"י משמע שהוא ידע היטב באיזה שד מדובר: "בן תמליון - שד שקורין נוטיון".

כעין זה מסופר בירושלמי, על השד אנטיגריס או ארגיניטון, שהציל את רבי וחכמי ישראל מגזירות הקיסר (תרומות סוף פרק ח, ומדרש רבה בראשית סג ה).

דינים ומנהגים מחשש השדים

גם במגרש ההלכתי, אנו מוצאים את השדים במשנתם של חז"ל. כמה וכמה הלכות נאמרו בגללם, רובם במטרה להינצל מהם, ומנהגים שונים הנפוצים עד זמננו, יש הטוענים שמקורם הוא כאקט של הרחקת שדים.

בגמרא (פסחים קט-קכב) יש אריכות גדולה בקשר לסכנת 'זוגות', כלומר: עשיית דבר שתי פעמים, שיש בזה חשש סכנת מזיקים או כשפים. בגמרא מובא: "שתי ביצים ושתי אגוזין, שתי קישואים ודבר אחר - הלכה למשה מסיני", (כלומר; רק באלו יש סכנת 'זוגות'), ומשום שלא נתברר מהו "דבר אחר", עמדו חכמים וגזרו על כל הדברים משום זוגות. והאריכו לתת כללים מתי יש בזה סכנה ומתי אין.

והגמרא מוסיפה: "במערבא לא קפדי אזוגי. רב דימי מנהרדעא קפיד אפילו ארושמא דחביתא, הוה עובדא ופקע חביתא. כללא דמילתא: כל דקפיד, קפדי בהדיה. ודלא קפיד, לא קפדי בהדיה. ומיהו למיחש מיבעי" רשב"ם מסביר: כל דקפיד יותר מדאי, קפדי בהדיה השדים להזיקו. ודלא קפיד כ"כ, לא קפדי בהדיה להזיקו. ומיהו למיחש מיבעי, אפילו מאן דלא קפיד דלא קפדין בהדיה. דאי תימא דלא קפדי בהדיה כלל, א"כ זוגות למה נזכרו בגמרא, כך היה להם לחכמים לומר: לא יזהר אדם בזוגות דלא ליקפדו בהדיה. (פסחים קי).

עוד דינים רבים מופיעים בגמרא: אוכלין ומשקין תחת המטה אפילו מחופין בכלי ברזל רוח רעה שורה עליהן (פסחים קיב), ונפסק בשלחן ערוך (יו"ד קט"ז ה). לא ישתה אדם מים לא בלילי רביעיות ולא בלילי שבתות, ואם שתה דמו בראשו מפני סכנה. מאי סכנה - רוח רעה (פסחים שם). ארבעה דברים העושה אותן דמו בראשו ומתחייב בנפשו, אלו הן: הנפנה בין דקל לכותל, והעובר בין שני דקלים, והשותה מים שאולין, והעובר על מים שפוכין ואפילו שפכתו אשתו בפניו. אמר רבי יצחק מאי דכתיב גם כי אלך בגיא צלמות לא אירא רע כי אתה עמדי, זה הישן בצל דקל יחידי ובצל לבנה (פסחים קיא). כי שם הוא מקום הילוך השדים (רשב"ם שם). יש הנאה לבעל בית שמישהו פלש וגר בדירתו, כי ע"ז לא נכנס לביתו השד השורה בבתים ריקים (בבא-קמא כא), ואכילת פת שחרית מצילה את האדם מן המזיקין (ב"מ קז).

כמה דיני נטילת ידיים מופיעים בהלכה, כדי לסלק רוחות רעות. בשלחן ערוך אנו מוצאים את ההלכה ליטול ידיו מיד בבוקר. ולא די ברחיצה לבד, אלא "ידקדק לערות עליהן מים ג' פעמים"²⁰, להעביר רוח רעה ששורה עליהן (שו"ע או"ח ד ב). ואזהרה נוספת; "לא יגע בידו, קודם נטילה, לפה ולא לחוטם ולא לאוזניים ולא לעיניים" (שם ג), מפני שהרוח רעה השורה על הידים תוכל להזיק לאלו האיברים (משנה ברורה ס"ק יא).

ואלו דברים צריכין נטילה במים: הקם מהמטה, והיוצא מבית הכסא ומבית המרחץ, והנוטל צפרניו, והחולץ מנעליו, והנוגע ברגליו, והחופף ראשו. ויש אומרים אף ההולך בין המתים, ומי שנגע במת, ומי שמפליא כליו, והמשמש מטתו, והנוגע בכנה, והנוגע בגופו בידו (שו"ע או"ח ד יח). והיוצא מבית-הכסא יטול אפילו לא עשה צרכיו, וכן מבית המרחץ אפילו לא רחץ שם, משום רוח רעה ששורה באלו המקומות.

²⁰ ובמגן אברהם (ס"ק ז) מוסיף שיטול ג' פעמים על שתי ידיו דוקא בסירוגין, (עפ"י שער הכוונות, ענין ברכות השחר דף א :). הרב מלבי"ם (ארצות החיים ארץ יהודה ס"ק ו) חולק, וראה עוד "דיני איטר יד לגבי נטילת ידים שחרית, ציצית וטלית" הרב בן ציון שפירא, כתב-עת צהר טו, עמ' תקנה-ו.

וכיון שטעם נטילה זו כדי להסיר את הרוח רעה, לכן לא מועיל ניקוי בדבר אחר, וגם ימהר ליטול תיכף (משנה ברורה שם).

אולם נראה שההלכה היסודית ביותר, היא זו הדנה בהיתר לשאול שדים, ולהקטיר להם:

אסור להכריח את השד לעשות דברים. ואם הכריחו ע"י מעשה הקטרה, חייב על זה מיתה. (סנהדרין סה. ושו"ע יו"ד סו"ס קעט). אך לשאול את השד, כגון לברר אצלו זהותו של גנב, נחלקו בזה הפוסקים הקדמונים (בטור ושו"ע שם): רמב"ן רא"ש ותה"ד התירו, [אף שאסור לשאול קוסם (רמב"ם וטור) ומכשף (רדב"ז, ב"י וד"מ מהזהר)], אך מהרש"ל פסק (בשו"ת ג) לאסור כרמ"ה ור' ישעיה שהובאו בטור, והתיר רק לחולה-שיש-בו-סכנה. ובספר נחלת שבעה²¹ התיר לשאול שד אפילו על ידי מעשה השבעה, ויש שהתיר גם להקטיר לשואלו (דרכי תשובה אות לח, בשם פני מבין)²². ובשלחן ערוך פסק: לקטור הבית בעשב שיש לו ריח טוב, יש מי שאוסר, אא"כ עושה כן כדי להסיר ריח רע. (שלחן ערוך יו"ד קעט יח).

בהלכות ימי בין המיצרים פוסק השלחן ערוך "צריך לזהר מ"י בתמוז עד ט' באב שלא לילך יחידי מד' שעות עד ט' שעות, משום שבהם קטב מרירי שולט; ולא יכו התלמידים בימים ההם" (שולחן ערוך או"ח תקנא יח)²³.

ביותר דעה ישנו סימן מיוחד להיזהר מכל דברים המביאים לידי סכנה. ושם כותב הרמ"א "ולכן אסור לילך בכל מקום סכנה כמו תחת קיר נטוי או יחידי בלילה, וכן אסורו לשתות מים מן הנהרות בלילה או להניח פיו על קלוח המים לשתות, כי דברים אלו יש בהן חשש סכנה. ומנהג פשוט שלא לשתות מים בשעת התקופה, וכן כתבו הקדמונים, ואין לשנות" (רמ"א יו"ד קטז ה), ומקורו בספר אבודרהם (שער התקופות): "מצאתי כתוב שיש ליזהר בכל תקופה מארבעתן שלא לשתות מים בשעת התקופה משום סכנה שלא ינזק ויתנפח".

אלו צריכין שימור מהמזיקין (ברכות נד); חולה חיה חתן כלה אבל ות"ח בלילה. היינו כשהוא עומד יחידי באישון לילה ואפלה (משנה ברורה סימן רלט). הישן בבית יחידי, והיינו בלילה, אוחזתו לילית (שבת קנא) ובית היינו חדר (משנה ברורה שם). לפי זה הישן בחדרו יחידי, אף שבבית יש אנשים צריך ליזהר שלא יהיה נעול רק פתוח לבית, והעולם נוהגים להקל בזה (שער הציון שם ס"ק יז). אמנם בשביל להינצל מאיסור לא חששו: 'ונראה לי אף להמחמירין, אם בבית יש שם אשה לבד, ועל ידי זה שיהיה פתוח יהיה אסור יחוד, לא יפתחנו ולא יגיע לו שום ריעותא, כי שומר מצוה לא ידע דבר רע' (שער הציון שם), וכ"כ במעשה רב מהגר"א שמותר לישן יחידי בסוכה דשומר מצוה לא ידע דבר רע (מעשה רב רכא).

אזכור מעניין נוסף, נמצא ברמ"א בדיני חציצה לטבילת נדה: ואותן שיש להן כמין קליעת שערות דבוקות זו בזו, ונעשית בלילה על ידי שד וסכנה להסירם, לא חיצו. (רמ"א יו"ד קצח ו).

²¹ תורה תמימה הערות ויקרא פרק יט הערה רלח: "ויתכן שעל יסוד דברים אלו החליט בעל נחלת שבעה (סי' טו) להתיר להמון העם השואלים למכשפים ע"ד גניבה וחולה וכדומה, אחרי כי עתה אין כישוף בעולם והכל הבל, ולהמון העם יש בזה קורת רוח".

²² להרחבה בנושא ראה בשו"ת רדב"ז (ג תה / תתמ"ח) "ענין השאלה בשדים איזה דרך מותר ואיזה דרך אסור", ובמאמר "ההקטרה האסורה והמותרת" הרב יוסף צוברי, כתב-עת בית הלל ה, תשס"א עמ' יח-כא.

²³ עפ"י מדרש תהלים (צא). ובבמדבר רבה (נשא יב): "ר' אבהו הוה יתיב פשיט בחדא כנישתא, חמא חד פארי בתר חבריה ובידיה חד קטו, בעי דימחיניה בה. חמא מזיק פארי בתריה, ובידיה חד קטו דפרזל. נפק ר' אבהו ופארי בתריה, א"ל לא תמחיניה דלמא הוא מייתא. א"ל: רבי, מן הדא הוא מייתא? א"ל הא מזיקא פארי בתרך ובידיה קטותא דפרזל, את מחי לה בהדה, והוא מחי לה בההיא, והוא מייתא".

מנהגים שונים נפוצים בזמננו, שיש הטוענים שבמקורם הם נועדו להרחקת שדים. יש טונים כך על מנהג שבירת הכוס שעל ידי החתן, תחת החופה²⁴, גם על מנהג החינה נטען כי מקורו מנוהג שנועד להרחיק שדים.

יש שקישרו לשדים כמה ממנהגי הקבורה והאבלות.

"ראיתי כתוב, מפני שהשדים מתלויים עם החוזרים מבית הקברות, לכך תקנו מעמדות ומושבות כדי שבתוך כך יסתלקו השדים מעליהן. ולא נהירא" (רשב"ם בבא בתרא ק).

בזמנינו נפוץ המנהג (בעיקר אצל בני ירושלים) שבניו של הנפטר אינם מלווים אותו לבית-הקברות. מקור וטעם המנהג הוא על פי מה שכתוב, שכל הו"ל של האדם מולידה שדים. רבי אברהם סבע, מקובל בן המאה ה-16 שבא למרוקו אחרי גירוש ספרד, היה הראשון שקישר השקפה זו בפטירתו של האדם:

"כל אותם בנים שהוליד במשך חייו במגעו עם השדות, באים להשתתף בהלווייתו ולהתאבל עליו" (צורר המור).

ועל פי זה יש שנהגו להחרים את כל צאצאיהם לבל יבואו להשתתף בהלווייתם, כך יחול החרם גם על בניו תש"ד ים והם ינעו מלבוא²⁵.

הגר"ע יוסף דן במקורו של מנהג אבלות נוסף:

"נוהגים לכסות המראות שבבית האבל, כל שבעה. והטעם הפשוט הוא מפני שמתפללים בבית האבל, וידוע מ"ש בשו"ת הרדב"ז ח"ד (תוך סי' קו), שאסור להתפלל כנגד המראה, שלא יאמרו שהוא משתחוה לבבואה שלו. אולם בשו"ת גנזי יוסף (שווארץ, סו"ס קמח) כתב הטעם לזה, לפי שבבית האבל מצויים רוחות רעות ומזיקים. וכדי שלא יראה דמות הנך כלבין חציפין במראה ויבא לידי נזק לכן מהפכים פני המראה". (שו"ת יביע אומר חלק ד יורה דעה לה ג).

ומנהג נוסף שם:

"מה שנוהגים שלא ליקח שום דבר מבית האבל תוך שבעת הימים, כתב בלחם הפנים (שעו דף סז), שהטעם לזה, מפני שרוח הטומאה שורה שם ז' ימים, וישראל קדושים הם ולא יטמאו בכל אלה. ע"כ. וכ"כ בבית לחם יהודה שם. ובאליה רבה (סי' רכד סק"ז). ובחי"י רעק"א יו"ד (סי' שעו). ע"ש". (שו"ת יביע אומר חלק ד יורה דעה לה ד).

²⁴ ראה רמ"א (או"ח תקס ב) ומהרי"ל (הל' נישואין). להרחבה בדיון ראה "מנהג שבירת כוס בחתונה" יוסי ויליאן, כתב-עת סיני קיח, תשנ"ו, עמ' רסב-רסו.

²⁵ ראה גם: מעבר יבק (סו-סז), רבי חיים ויטל (שער הכוונות נו). להרחבה בנושא ראה: "מנהגי קבורה ושובבי"ם ת"ת", הרב חיים לנגוס, כתב-עת בנתיבי חסד ואמת, תשמ"ב, עמ' 139-142, "תפלת המתים - נוסחי תפילה פיוטים והשכבות כמנהג כורדיסטאן ובבל" מאיר בניהו, כתב-עת סיני צא, עמ' סא, "מן המעמדות והמושבות למת, ועד ההקפות והאיסור ליציאת הבנים אחרי מיטת אביהם" מאיר בניהו, כתב-עת סיני צב, עמ' נח-סה.

טעמי הדינים והמנהגים

הסיבה שחז"ל אמרו את כל הדינים והמנהגים הקשורים לשדים, בפשטות זה בגלל שזו האמת, ושכך היא הדרך להנצל מהם.

מצד שני, יש שנתנו טעמים אחרים לזה. נראה לדוגמא את דברי המאירי:

"בכמה מקומות ביארנו, שבאותם הזמנים היו העם נמשכים אחר דברים המוניים כלחשים ונחשים ופעולות המוניות. וכל שלא היה בהם סרך עבודה זרה ודרכי האמורי לא חששו בהם חכמים לעקורם, וכל שכן במה שהיה הרגילות אצלם בו כל כך שהיה טבעם מקבל בענין חזוק או חולשה, וכמו שהעידו בסוגיא זו: דקפיד קפדינן ליה דלא קפיד לא קפדינן ליה" (בית הבחירה למאירי, פסחים קט).

דברי המאירי דומים לדברי ספר החינוך (טז, ומסילת ישרים סו"פ ז) ש'אחרי הפעולות נמשכות הלבבות'. כך גם בגמ' "ידא אאוסיא (הרגיל להניח ידו על שפתו אצל נחיריו) דרגא לפחדא" (פסחים קיב), כלומר; תנועה חיצונית המביעה חרדה, מעוררת באדם הרגשה אמיתית של פחד. וכך נוצר לו אפקט פלצבו מתופעת הדמה תש' דיית.

דברים דומים כתב אבודרהם (שער התקופות) בשם אבן עזרא (בספרו יסוד העיבור), אלא שבמקום לטעון שחז"ל הלכו אחרי פחד האנשים, הוא אומר שלהיפך, חז"ל רצו ליצור אצל האנשים את הפחד הזה: "מצאתי כתוב שיש לזוהר שלא לשתות מים בשעת התקופה. וכתב החכם בן עזרא... הקדמונים אמרו אלה הדברים להפחיד בני אדם, שיראו מהשם ולא יוסיפו הרשעים לרשוע, וישובו כדי שיצילם השם מדי' תקופות. כי ידוע ידענו כי כל דברי חכמים אמת כאשר הם במשמעם, או יש להם סוד סתום".

ברוח זו ציינו אחרים, כי כמה אמצעי התגוננות בפני השדים, נראים לנו כיום כמונעים ומרחיקים גורמי מחלה וזיהום: לא ללון בבית הקברות, לא לשתות מים שנשארו מגולים בלילה, לא לשתות בלילה ממי הנהר, להיזהר מדי בית הכסא, וליטול ידיים לאחר היציאה. לא לשבת תחת מרזב או מי שופכין, ליטול ידיו בקומו משנתו, ולאכול פת שחרית. גם את החשש מקטב מרירי ניתן להסביר שבין י"ז בתמוז לט' באב גובר החוס, ובני אדם מסתכנים בלכתם ברחובות העיר.

ולגבי סכנת 'זוגות', ישנה גישה נוספת, המסבירה את הרחקת הזוגות כביטוי למלחמה ב'שיתוף' כלפי הקב"ה. הסבר זה נשען על העובדה ההיסטורית כי בזמן מסוים בתקופת התלמוד, ניסתה הממשלה השלטת לכפות את היהודים לדת הזרתוסטריות (-אמגושיות. סנהדרין לט ועוד. דת פרסית עתיקה הקיימת כיום בעיקר באירן והודו) הדוגלת בשניות.

רבינו בחיי בספרו שלחן של ארבע (שער א), הלך בגישה זו. כך גם יש ללמוד בלשון מהרש"א (פסחים קי), וכך הם דברי רבי צדוק הכהן (אור זרוע לצדיק, בי"ת רבת). ובלשונו של השל"ה: "וכלל ענינו, שהזוגות רומזות על השניות, היפך אמונת דביקות האחדות", ועפ"י מסביר, שלכן מי שלא קפיד בזה, דהיינו שהוא מאמין תמיד בקב"ה האחד, שרי. (של"ה מסכת פסחים מצה עשירה - דרוש ששי תקיא).

ודיון זה מביא אותנו להתמקד בנושא; האם השדים אכן קיימים.

שיטת הרמב"ם

רוב חכמי ישראל התייחסו למציאות השדים כממשית ומעשית²⁶; "מענייני המזיקין ועין הרע ורוח רעה אשר בא מזה בש"ס, בלי ספק צריכים לקחת הדברים כפשטם.. אחר שפשטות הדברים מורים שהאמינו במציאותם וספרו מהם טבעם וגדרם והילוכם.. וכן האמינו במציאותם כל יושבי מזרח ומערב במשך זמן תנאים ואמוראים". (מהר"צ חיות, מבוא התלמוד פרק לא). אולם מדברי הרמב"ם משמע, שהוא שולל את מציאות השדים. נסקור כמה מובאות מדבריו:

"הצאב"ה עובדים לשדים וכו' ובעבור שימחה זכר אלו הדעות אשר אינם אמיתיות, צונו להקריב וכו'. אלו כלם דעות שהיו נמשכין אחריהם בזמנים ההם ובחרים אותם, והיו מפורסמות לא היה ספק לאחד מן ההמון באמתתם, ובאה התורה השלמה ליודעיה, להסיר אלו החליים הנאמנים וכו'. יזבחו לשדים לא אלוה, וכבר בארו החכמים ענין אמרו לא אלוה, אמרו שהם לא פסקו מעבודת דברים נמצאים עד שעבדו דמיונות". **ספר מורה הנבוכים (חלק ג פרק מו).**

"ממה שראוי שתדעו, שהפילוסופים השלמים אינם מאמינים בטליסמאות, אלא צוחקים מהם ומאלה החושבים שיש להן השפעה וכו'. רוב בני האדם ואולי כולם מרומים בהם תרמית גדולה מאד, ובהרבה דברים מסוגם, ויחשבו דברים אמיתיים, ואינם כך. עד שהטובים החסידים מאנשי תורתנו חושבים שהם דברים אמיתיים אלא שהם אסורים בגלל התורה בלבד, ולא ידעו שהם דברים בטלים כוזבים שהזהירה מהם התורה כמו שהזהירה מהשקר. והם דברים שזכו לפרסום רב אצל האומות, ושורש זה, הצאבה וכו', והם אשר יסדו את גזירת הכוכבים והכישוף והלחשים והורדת הרוחניות ושיחות הכוכבים והשדים והקסם והניחוש לכל ריבוי מיניהם, ודרישת המתים, והרבה מאלה הענינים אשר שלפה התורה האמיתית חרבה עליהם וכתרה אותם, והם שורש עבודה זרה וענפה". **פירוש המשנה לרמב"ם (עבודה זרה ד ז).**

מובאה נוספת ראויה לסקירה;

אדם בלא צלם ודמות (-דעת) "אינו אדם אלא בעל חי בצורת אדם ותבניתו, אלא שיש לו יכולת למיני הנזקים והמצאת הרעות, מה שאין לשאר בעלי החיים... וכך היו וולדי אדם

²⁶ מקובל ששיטת הרמב"ם דלהלן היא דעת יחיד, או לפחות מיעוט, בעוד רוב ככל הפרשנים, הפוסקים, המקובלים וכמובן בעלי האגדה, מקבלים את מציאות השדים כפשטה. ראה למשל; רמב"ן ורבנו בחי (שמות כ ג, ויקרא יז ז, דברים יח ט) רשב"א (חלק א תיג, ובמיוחד רפג) ריב"ש (צב וסוף צג) ורדב"ז (תתמח / ג תה). רבי מנשה בן ישראל (נשמת חיים ג יב) מביא שגם כוזרי (ה יד) רבי חסדאי קרשקש (אור השם ד ו) אברבנאל (דברים יח ט) וספורנו (בהקדמתו) קיימו את מציאות השדים, וראה גם לשונו של רמב"ם עצמו (פירוש המשנה סנהדרין פרק י) "רוב אשר נפגשתי עמהם ואשר ראיתי חבוריהם ואשר שמעתי עליהם, מבינים (את דברי חז"ל) כפשטם", ואם כי ברבים מאגדות חז"ל שיטת רמב"ם התקבלה, בכשפים ושדים המשיכו לחלוק עליו כנ"ל.

ובביאור הגר"א (על שו"ע יו"ד קעט) הפריז וכתב "אבל כל הבאים אחריו חלקו עליו", אם כי על קביעה זו יצאו עוררין, שהרי הטור שם כלל לא מביא חולק וגם שיטת מאירי ומהרש"ל כרמב"ם. עד כדי כך, שישנם המפקפקים על האותנטיות של דברי הגר"א הללו, גם בגלל סגנון לשונו שם, שאינה אופיינית לגר"א כלל. עדות כזו מפי צאצאי הגר"א הובאה על ידי הרב מרדכי הלפרין, בכתב-עת 'אסיא' (עה-עו (תשס"ה)), "פניית חולה מסוכן לרופא אלילי", עמוד 20-21, וכן בהערה בשו"ת יביע אומר חלק א יורה דעה סימן ט אות ג.

אשר קדמו לשת. ואמרו במדרש, 'כל אותן מאה ושלושים שנה שהיה אדם נזוף בהן, היה מוליד רוחות', כלומר שדים". **ספר מורה הנבוכים (חלק א פרק ז).**

אם כן, הבאנו שתי מקומות בהם הרמב"ם כותב על השדים שהם 'אינם אמת' 'דמיונות' ו'דברים בטלים', ומקום נוסף שהרמב"ם מסביר שהשדים שנוצרו מאדם הראשון היינו בני אדם שאינם שלמים בדעת. (וראה גם הלכות עכו"ם פרק יא, ומורה נבוכים ג לו, על לחשים וכשפים).

גם לגבי ההלכות הרבות הנובעות ממציאות השדים ודומיהם, נראה מדברי הרמב"ם שהוא אינו מאמין במציאותם:

בגמרא חשדו באדם הזרוק בבור ומצווה שיכתבו גט לאשתו, שמא הוא שד, והצריכו שהעדים יראו 'בבואה דבבואה' כדי לוודא שהוא אדם (גיטין סו). כעין זה חשדו בצועק בראש הר שיכתבו גט לאשתו כי הוא נהרג, וגם כן הצריכו בבואה דבבואה לוודא שאינו שד. דינים אלו נפסקו בטור ושלחן ערוך (אה"ע יז י, קמא יט), אולם רמב"ם בהלכות גירושין (ב יג, יג כג) משמיט את החשש הזה, ולא הצריך לראות בבואה דבבואה. בספרי האחרונים (מ"מ כס"מ ב"י ועוד) דנו מדוע השמיט את דין הגמרא. בהגהות מיימוני אף רוצה לומר שמה שכתב רמב"ם בפרק ב 'והוא שידעו אותו', כוונתו לומר שידעו שהוא אדם ולא שד, אולם אין זה מיישב את השמטתו בפרק יג. "אבל האמת יורה דרכו שהרמב"ם הלך לשיטתו דלא האמין בשדים, ובכל אלה אמנם יראתו קודמת לחכמתו ולא רצה לומר שאינו מאמין בזה וע"כ תפס לו עיקר כדברי ר' ישמעאל ע"ש בש"ס" (שו"ת שואל ומשיב מהדורה תניינא ד פז) ²⁷. "ומה שלא הזכיר רבנו את האמור בגמ' 'שמא שד הוא' וכל האמור שם; סובר רבנו שהוא על דרך האגדה ואינו ענין להלכה, וכפי דעתו על מציאות השדים במו"נ ג מו" (הרב קאפח, במהדורתו, גירושין יג כב, נשים ח"ב עמ' שמט).

אחרים הסבירו את דבריו, לאור מה שכתב (במורה נבוכים א ז) שבני אדם ללא דעת קרויים שדים. כך כותב מהר"צ חיות:

"והרואה דברי רבנו פ"ז מספר המורה ח"א, בביאור מאמרם ז"ל 'כל אותן ק"ל שנים שהיה אדה"ר נזוף היה מוליד רוחות ושדים', לא יקשה עליו מאומה. ואין אני מצדיק שיטת הרב בזה, אכן באתי להראות שכל דבריו המה מקושרים אחד לאחד, עניים במקום זה ועשירים במקום אחר, ועל כל דבר היתה לו כוונה מיוחדת. ומי שירצה לשפוט דרכיו ונתיבותיו, הוא מוכרח לדעת כל דבריו בכל החיבורים ובכל המאמרים שנמצאו ממנו, ואז יבוא על כוונתו". (דרכי משה דף ח) ²⁸.

ואמנם, אף שעדיין יש דעות שונות בין האחרונים, לגבי דעתו ביחס לשדים, ובמשמעות פסק ההלכה שבמשנה תורה, לא ניתן להכחיש את העובדה שהוא משמיט באופן שיטתי עניינים מיסטיים. "ולכשתבדוק בספר היד לרמב"ם תראה שבכל ספרו לא הזכיר אף גם דבר מכל אזהרות הסגולות המוזכרות בש"ס"

²⁷ ראוי לציין גם פרשנות שונה; יש שהסבירו, שגם הרמב"ם מודה שסיבת נט"י שחרית היא משום השדים, אלא שסובר שנחלקו בגמרא אם נוטל ג' פעמים או פ"א, ופסק דסגי בפ"א. (ראה: הרב יעקב מנחם שוויקה, "נטילת ידיים באמבטיה" כתב-עת 'מנחת אהרן' תשמ"א, עמ' 305-306). אם כן; בעל השואל ומשיב מסביר שהרמב"ם פסק כדעה זו בגלל שלדעתו אין שדים. ואחרים מסבירים, שבאמת לדעתו יש שדים, אלא שבמקרה הרמב"ם פסק כדעה הזו.

²⁸ במקום אחר, גם הרב קאפח כותב: "אין השדים קיימים במשנתו של הרמב"ם כלל... ברם יש גם סוג אחר של שדים מציאותיים במציאות הממשית, והם ילידי אדם אשר לא חונכו ולא לומדו וכל מחשבותם אך להרע, מושחתים ומשחיתים, והם שבהם דבר הרמב"ם במורה הנבוכים ח"א פרק ז כאשר דבר על השאלות מילת 'ילד', אחת מהשאלותיה – הלימוד והחינוך". (הרב קאפח, כתבים, ירושלים תשמ"ט, ח"ב עמ' 600-602).

(ארצות החיים ארץ יהודה ה' נט"י ס"ד אות ד), וכמובן, הדבר מתאים ביותר עם שיטתו השוללת את מציאות השדים. וכגון דינים שטעמם משום 'רוח רעה', הרמב"ם מנמק באופן שכלתני. נדגום כמה דינים כאלו:

לגבי 'רוח קצרית' (בכורות מד), רש"י מפרש שהכוונה רוח שד, אך רמב"ם (פיהמ"ש שם) מפרש 'התגברות המרה השחורה'.

גם לגבי תבשיל תחת המיטה, רמב"ם מפרש "ולא יתן התבשיל תחת המטה אף על פי שהוא עוסק בסעודה שמא יפול בו דבר המזיק והוא אינו רואהו", והראב"ד משיג עליו שבירושלמי מפרשים משום רוח רעה. (רוצח ושמירת הנפש יב ה).

נטילת ידיים שחרית; טור כותב "וידקדק לערות עליהם שלשה פעמים, מפני שרוח רעה שורה על הידים קודם נטילה ואינה סרה עד שיערה עליהם ג' פעמים" (או"ח ד, עפ"י שבת קט). אך רמב"ם כתב סתם: 'הקורא קרית שמע, רוחץ ידיו במים קודם שיקרא' (ק"ש ג א), 'רוחץ ידיו במים עד הפרק ואחר כך יתפלל' (תפילה ד ב). "אין דרכו של רבנו לחוש לרוח רעה, כדאשכחן בנטילת ידיים שחרית שאמרו בשבת 'בת מלך [חורין] היא ומקפדת עד שלש פעמים', ורבנו לא הצריך שלש פעמים". (מעשה רקח, רוצח ושמירת הנפש יב ה). גם הרב קאפח, (במהדורתו, להל' תפילה ד ב, כרך אהבה, עמ' קלט) כתב "ועוד יש לומר, דס"ל לרבנו שכבר כלו כל הרוחות הללו... ולפיכך לא נהגו אבותינו בתימן ליטול שלש פעמים ואין לזה כל רמז בספרי התכלאלים כאשר הזכירו נטילת שחרית".

אם כן לסיכום; בפשטות דברי הרמב"ם הוא מכחיש את מציאות השדים. (אמנם להלן נראה שיש שפירשו את דעתו אחרת).

ויש מעט אשר החזיקו כדעתו²⁹: המאירי במקומות רבים הולך גם כן בשיטתו של רמב"ם³⁰, וגם מהרש"ל כפר בכשפים כרמב"ם (בשו"ת ג, וביש"ש חולין ח יג), על אף שהיה ממתנגדיה הגדולים של הפילוסופיה (ראה דבריו בשו"ת הרמ"א ו). את מציאות השדים הרמב"ם מגדיר כטעות עובדי האלילים, ואת הדינים השונים הוא מנמק באופן שכלתני. המאירי בחידושו לש"ס ('בית הבחירה'), בכל דין או סיפור בגמרא המצביע על מציאות השדים, הוא מסביר על פי גישת הרמב"ם, לפעמים בדרך יצירתית למדי. למשל את הדין 'אסור לו לאדם שיתן שלום לחבירו בלילה, חיישינן שמא שד הוא' (סנהדרין מד), מסביר המאירי שהכוונה שמא הוא נכרי "מעובדי האלילים וזובחי לשעירים ולשדים וכיוצא באלו מאותם האמונות הקדומות", ומסביר "והאיך נזכרהו יתברך למי שכופר מציאותו או מכחיש יכלתו ומסלק השגחתו" (בית הבחירה למאירי, סנהדרין מד).

ולגבי כל סיפורי השדים שבגמרא, בזה יסבירו הרמב"ם וההולכים אחריו, שהכוונה היא למשל בלבד³¹:

²⁹ ראה גם רד"ק בפירושו לישעיהו (פרק לד פסוק יד). יש לציין, שלדעת הרב קאפח, גם ריה"ל שולל את מציאות השדים (ראה: הכוזרי, מהדורתו, עמ' צג הערה 18).

³⁰ סנהדרין מד וקא, וראה גם ברכות ד, עירובין מג, וב"ב קלד.

³¹ יש לציין לדיון כללי בדבר החלוקה באגדות הש"ס בין אלו שהם 'כפשוטו', לאלו שהם משל. ראה דברי רב האי גאון באוצר הגאונים לברכות נט, הרמב"ם בפירושו למשנה; בהקדמה ובסנהדרין פרק י, 'מאמר על אודות דרשות

"ואחרי כן יצא אחיו בעל דרך אמונה (ב ב) ואמר שזאת האמונה אינה הכרחית באמונת התורה, ומאמרי רז"ל באשר כולם אפשר שיבואו על דרך זה, שיקראו לפעולות הדמיון שדים" (נשמת חיים ג יב).

רבי אברהם בן הרמב"ם כותב גם כן:

"החלק השני, המעשיות שנראו ואירעו בהם בחלום. וזכרו אותם בלשון צח ופשוט, לדעתם כי אי אפשר שיטעה בהם בעל שכל ובינה. וכמו שאמרו רז"ל בברכות תניא אמר ר' ישמעאל פעם אחת נכנסתי להקטיר קטורת לפני ולפנים וכו'. וכזה בדבריהם בהרבה מקומות. וכמו כן במעשיות שזכרו בהם מראות הנביאים ושבדבר עמהם ושהועילו עמהם, וכמו מעשיות שזכרו בהם שדים. והרואה שאין לבו עמו יחשוב כי הם דברים היו בעולם כמו שנכתבו, ויבא לחשוב ולהאמין דבר הנמנע שאי אפשרי אבל חייב. וכל זה יקרה לו לרוב פתיותו ומיעוט ידיעתו בטבע העולם ובמעשה הנסים ובדרך החכמים ז"ל שהוא דרך הנביאים, שספרו בלשון הפשוט מה שראו במראות הנבואה. ודרך זו דרכו החכמים כמו שבאר אבא מורי ז"ל במורה הנבוכים למבין". ("מאמר על אודות דרשות חז"ל לר' אברהם בן הרמב"ם", 'עין יעקב' דפוס וילנא עמ' xii).

חז"ל לר' אברהם בן הרמב"ם' בהקדמה לעין יעקב ולמדרש רבה וילנא, רשב"א בפירושו לאגדות בברכות ו. ונד: וראה עוד: מאירי; בית הבחירה אבות פרק ג, תשובת חתם-סופר יו"ד סימן ז, מכתב מאליהו כרך ה עמ' 346.

הפולמוס בעד ונגד שיטת הרמב"ם

הדיון בדבר מציאותם של השדים, אינו דיון קונקרטי בלבד. לעיתים הוא נתפס כדיון על המציאות-שאינה-מדעית כולה, וההגנה על מציאות השדים, כמעט והופכת להגנה על המסורת כולה. מצד שני, דוקא בגלל ההשוואה בין השדים והרוחות לבין כל שאר העולם המטפיזי, בא הרמב"ם וטען כי חלילה לערב סיפורים תפלים, ומציאויות תמוהות, בתוככי המסורת היהודית הרציונלית.

הגם שהרמב"ם ניצב בעמדת מיעוט, אף הוגה אחר לא יכל להתעלם משיטתו, ומכיון שהוא שלל את מציאות השדים, פרץ פולמוס נרחב בנושא. ניקח לדוגמה את רבי מנשה בן ישראל בספרו נשמת חיים. במאמר ג בספרו בא המחבר להוכיח את מציאות הנשמה המטפיזית, ולאורך פרקי המאמר, הוא סוקר תופעות רבות שאינן מובנות למדע, המוכיחות לכאורה על קיום נשמה שאינה גשמית. וכך בפרק שנים-עשר (כותרתו: "מאמת מציאות הרוחות והשדים") כותב המחבר:

"שכאשר משפטנו נוציא לאור להוכיח שיש מציאות השדים הגם שאינם נראים, צדק ילמדו יושבי תבל להודות גם בנשמות, הגם שלא למראה עיניהם ישפוטו, ואינם נרגשות בחוש". (נשמת חיים מאמר ג פרק יב).

וכך נוכל להבין את הלהט שבדבריו, להחזיק בשיטה המאמינה במציאות השדים, ולשלול את דעת הרמב"ם:

"ידעתי נאמנה קורא ידיד, שידרוך הדורך את קשתו כנגדי ויציבני כמטרה לחץ, באומרו הנה נא בריה דאפילו באלף לא בטיל, הרמב"ם ז"ל, אינו מאמין במציאות השדים,

"שמע נא מילי וכל דברי האזינה ואולי יערב עליך חכי, דע שהרמב"ם היה פילוסוף גדול, וכמעט לא האמין אלא מה שההקשה השכלית מחייבת, וכאשר אריסטו לא דיבר מעניין השדים, גזרו רעיו מפרשי ספריו שלא היה מאמין בהם, ולכן אינו מן התימה אם הוא כאריסטו מכחיש השדים, כי הוא נתפתה לדרך הפילוסופים, אינם מאמינים אלא מה שהעין רואה וגוזר העיון הטבעי.

ובסיום הפרק הוא מסיים:

"על כן אמרתי טוב וישר הוא לצאת בעקבי הצאן שה פזורה ישראל, כי הם קבלו האמת והצדק על משכנות הרועים רעים אהובים, ולברוח מאהלי קדר אדום והגרים אשר הלכו חשכים".

גם רדב"ז, לאחר שמביא את דעת הרמב"ם ומאירי, מדגיש:

"ולא תחשדני מפני שכתבתי לשון המאירי שאני מכחיש מציאות השדים, כי אני מאמין בכל דברי חז"ל, ואפילו בשיחה קלה שלהם, וכ"ש שהכתובים פשטיהם מורים על מציאותם". (שו"ת הרדב"ז ח"ג סו"ס תה, נדפס גם בשו"ע יו"ד סו"ס קפב).

ובדבריו הידועים של הגר"א, אנו נתקלים בלשון חריפה וחסרת תקדים:

"אבל כל הבאים אחריו חלקו עליו... והוא נמשך אחר הפילוסופיה הארורה ולכן כתב שכשפים ושמות ולחשים ושדים וקמיעות הכל הוא שקר, אבל כבר הכו אותו על קדקדו שהרי מצינו הרבה מעשיות בגמ' ע"פ שמות וכשפים... והפילוסופיה הטתו ברוב לקחה לפרש הגמרא הכל בדרך הלציי ולעקור אותם מפשטן, וח"ו איני מאמין בהם ולא מהם ולא מהמונם אלא כל הדברים הם כפשטן, אלא שיש בהם פנימיות, לא פנימיות של בעלי הפילוסופיה שזרקין אותו לאשפה שהם חזוניות, אלא של בעלי האמת". (ביאור הגר"א על שו"ע יו"ד קעט ו).

ואם כי יש המפקפקים אם יצאו דברים אלו מהגר"א, אחרים עומדים ומעידים על אמיתותם³².

מצד שני, הרמב"ם וההולכים בדרכו, טענו שזו איננה דעת להסכים על קיום השדים, ומתוך קנאות דתית גם כן, הוסיפו לטעון לחילול יוקרת התורה ועמה בעיני אומות העולם.

"רוב אשר נפגשתי עמהם ואשר ראיתי חיבוריהם ואשר שמעתי עליהם, מבינים (את דברי חז"ל) כפשטם ואינם מסבירים אותם כלל, ונעשו אצלם כל הנמנעות מחוייבי המציאות. ולא עשו כן אלא מחמת סכלותם בחכמות וריחוקם מן המדעים... בפשטי מקצת דבריהם יש מן הזרות עד כדי שאם תספרנו כפשטו להמון העם כל שכן ליחידיהם היו נדהמים בכך ואומרים היאך אפשר שיהא בעולם אדם שמדמה דברים אלו וחושב שהם דברים נכונים, וכל שכן שימצאו חן בעיניו. וחי' ה' כי הכת הזו מאבדים הדר התורה ומחשיכים זהרה, והכת הזו דורשין מפשטי דברי חכמים דברים אשר אם ישמעום העמים יאמרו רק עם סכל ונבל הגוי הקטן הזה". (מתוך פירוש המשנה לרמב"ם, מסכת סנהדרין פרק י).

רבי אברהם בן הרמב"ם גם טוען, כי אדרבה, האמונה במציאות שדים עלולה להביא לכפירה בה' :

"פרשתי כל הדרשות והמעשיות שנמצאים בתלמוד בכח הקרוב למי שמבין.. ובזה ימלט נפשו מלהוציא על המדברים ז"ל דבות שלא כראוי, כאשר יוציאו הקראים והכסילים וכיוצא בהם, או שיטבע ביון הסכלות בדברים הנמנעים, ויחשוב שימצא דבר שאינו מצוי ושאינו דבר שלא היה ונברא, ויבא לכפור בהשם יתברך שמו, בהגשימו אותו וכיוצא בזה". ("מאמר על אודות דרשות חז"ל", בהקדמה לעין יעקב דפוס וילנא).

לסיום יש לציין, שגם בדברי הגר"א הנחרצים "כל הדברים הם כפשטן", יש את התוספת "אלא שיש בהם פנימיות, לא פנימיות של בעלי הפילוסופיה, אלא של בעלי האמת". וכך כותב הרב דסלר, אחרי ציטוט דברי הגר"א הללו; "באמת יש ראיות שכל מה שדיברו חז"ל בענין שדים וכו', הם עניינים שמתרחשים בעיקר בפנימיות האדם". (מכתב מאליהו, חלק ה עמ' 346, וראה שם את המשך דבריו).

³² ראה מאמרו של הרב מרדכי הלפרין, הוזכר לעיל הערה 26. (ויש להג"ה זו נוסחאות שונות במעט בדפוסים שונים, בחלקם הושמטו מילים חריפות כמו 'ארורה' 'זורקים אותה לאשפה' ועוד).

הגישות השונות בהסבר דברי הרמב"ם

אפולוגטיקה היא פעילות מעניינת. לעיתים היא עניינית, עיתים מוניפולטיבית, אך בדרך כלל מפתיעה במקוריותה. הפרשן האפולוגטי מחזיק את דגל המטרה בידו. הוא מנופף בו כהקדמה, רץ בלוליינות, ונועץ אותו למרגלותיו בתרועת ניצחון. אולם לא בהכרח לומר שהוא אינו הוגן. פעמים רבות משיג הפרשן תובנה מפתיעה, שנהפכת בהמשך לפרשנות האולטימטיבית, ולא רק בגלל ההגנתיות שבו, אלא בגלל שהצורך הוליד אמת אמיתית ויפהפיה.

את דברי הרמב"ם ראינו לעיל. את הפרשנות הפשוטה ראינו גם כן. הבה ונראה שלש גישות שונות, בהסבר דברי הרמב"ם, וכמובן, נחשף לפרשנות הפורקת את מתנגדי השדים מנשקם.

הגישה הראשונה, היא זו הנראית במבט ראשון, לפיה הרמב"ם סובר שאין שדים. כך מובנים דבריו המצוטטים לעיל, כך מובנת השמטתו העקבית לדיני שדים, וכך חשבו פרשנים רבים כמו אברבנאל הגר"א ועוד.

"וכבר ידעת כוונת הרב המורה בחלק ג פרק לו בכל מעשה הכישוף ויתר הדברים, והוא שהם כלם דברי תהו והבל ושנמשכו אחריהם חסרי הדעת, והם כולם מפועל הדמיון ואינם שיהיה בהם שום ממשות ומציאות החלטי. כי הוא לא יסבור במציאות השדים, ולכן יחשוב שהמעשים האלה הם כלם מעשה תעתועים". (אברבנאל דברים פרק יח ט).

הגישה השנייה יוצאת מתוך הנחת יסוד. מכיון שהשדים קיימים במשנתם של חז"ל, לא יתכן שהרמב"ם יסבור שאין שדים, אלא בהכרח שהוא מקיים את מציאות השדים, אך מסתיר דעתו.

הרב חיים אלעזר שפירא ממונקאטש אומר, שודאי שגם הרמב"ם סובר שיש שדים, אלא שעשה 'כעין עבירה לשמה' כדי להציל את העם שלא ימשכו אחרי זה, וכדי שלא יועילו עליהם הכישופים וכו' שהם מועילים רק למאמין בהם כמ"ש 'מאן דקפיד':

"ואשר רבינו הרמב"ם הכחיש מציאות השדים והכישוף, והוא מכחיש המציאות, וכו', אלא ודאי ידע הרמב"ם מכל זה, אך עשה כעין עבירה לשמה להציל את בני ישראל מעוונות החמורים של כישוף וידעוני וכיוצא מהם. כי הנה ידוע שכל אלו כוחות הסט"א הם רק למגבירים על עצמם כח המדמה, ומאמינים בהם, אבל לשאינם מאמינים ולא חוששים להם, לא יועילו ולא ישחיתו על כן אם היה כותב הרמב"ם ההלכה כפשוטה להזהיר עליהם באיסורי אוב וידעוני וכיוצא, כי המה איסורי תורה החמורים וחייבי סקילה, עכ"ז יודע צדיק נפש בהמותיו האדוקים בכשפים, כי לא ישמעו ולא יהיה, ובפרט במצרים (מקום כבוד מגוריו של הרמב"ם) אטומים אזנם לשמוע בקול תורה למנוע מכשפים וכו', וממילא היה מועילים להם כיון שהאמינו בהם וכו', על כן המציא הרמב"ם ז"ל עצה עמוקה ברוב חכמתו וצדקתו אשר הכחיש אותם ולמד דעת את העם להכניס בלבבותם שלא להאמין בהם כלל, ולהחזיקם להבל ורעות רוח ושגעון. וכיון שלא יאמינו בהם אז ממילא לא יועילו, ויהיה נקל להם להפרד מהם". (דברי תורה, מהדורה שתיתאה, עמ' תתכה-ו אות נד).

ואכן, הרמב"ם לא כתב בשום מקום שאין שדים. במורה הנבוכים ח"ג מו רק כתב שיש להרחיק את פולחן השדים³³, ובהלכותיו, הרמב"ם לא הביא הלכות הקשורות לנסתר, ובפרט לשדים, מתוך מלחמתו בהגשמה. (הרב צבי יהודה קוק, שיחות לספר בראשית, עמ' 296-295, 310). ובלשון הרב בלס:

"הרמב"ם מרחיק את ההמון מפולחן השדים, שהיה נגע נפוץ. אך בל נטעה: הרמב"ם אינו שולל במילים אלו את קיומם של שדים, אלא מגדיר אותם". (הרב יהונתן בלס, מנפת צוף, ח"א עמ' 342).

אם נסכם את הגישה השניה נאמר; שמכיון שיש שדים, ומכיון שהרמב"ם צודק, הרי בהכרח שהרמב"ם סובר גם כן, שיש שדים.

הגישה השלישית דומה בהנחות היסוד שלה, אבל שונה בפתרון המשוואה. גישה זו דוגלת בעמדה לפיה רמב"ם מסכים שבזמן הגמ' היו שדים, אך בזמנו כבר אין. ואם נסכם את גישה זו, נאמר, שמכיון שבזמן חז"ל היו שדים, ומכיון שהרמב"ם צודק, הרי בהכרח שהמציאות השתנתה.

כדברים אלו כותב הרב יעקב קמינצקי:

"על דבר השאלה מדוע בזמנינו חדלו המכשפים, גם השדים נעלמו, וכן הדיבוקים שספרו לנו אבותינו, וכן כל מיני החכמות הנעלמות היכן הם.

"נראה לי דבאמת מה שסידר לנו השי"ת שיהיה זה לעומת זה. ולפיכך כל זמן שהיתה נבואה היו מופתים נעשים על ידי כשפים, ואח"כ מכיון שהיו משתמשים בבת קול היו ג"כ כוחות נעלים חזיים רוחניים כמו שדים. וכשהיו בעלי מופת, עדיין היו שדים שהיו מגלים רוחניות ממרכבה השחורה, משא"כ כשחדלו בעלי מופת, נעשה הכל רק גשמיות בלבד, ומעתה רק השכל והרצון נשפטים ונאבקים.

"ונראה שלפי זה נוכל ליישב את דעת הרמב"ם (בפיהמ"ש פ"ד מע"ז) הסובר שאין לשדים שום אחיזה במציאות וכולם שקר הם, וכבר השיגו עליו הבאים אחריו דהרי רואים אנו בגמרא בהרבה מקומות סיפורים שלמים עם שדים, ומה יעשה הרמב"ם עם כל הני סוגיות. ולפי מה שכתבתי אפשר שסובר הרמב"ם, דבזמן הגמרא, שהיו אמוראים שבכוחם היה להחיות מתים ולחולל נפלאות וכדומה, בהכרח הוכרחו גם לכוחות של השדים וכדומה. כי זה לעומת זה עשה האלוקים. ואם כח הקדושה בתוקפו כמו כן כח הטומאה בתוקפו, ורק בימינו שגם הכוחות הרוחניים נעלמו ונמוגו, כמו כן שוב אין אחיזה במציאות לענין השדים". (הרב יעקב קמינצקי, אמת ליעקב, שמות ז' כב).

עיקרון זה מובא גם בתפארת ישראל, וכך כתב גם הרב דסלר (מכתב מאלהו, ח"ג עמ' 278-277) בשם ר' צדוק הכהן מלובלין. וזה לשון תפארת ישראל:

"אולם כגון דא וודאי מצוה להודיע, דיפה כתב כאן רבינו הגאון (מהר"ש אלגאזי) [מהר"י חאגיז] זצוק"ל בעץ החיים. וז"ל בקיצור, דעתה קרוב לאחרית הימים שיתפשט האור האלהית על כל בשר, וראו כל בשר כי אין עוד מלבדו, לכן האור הזה כבר הבקיע ומאיר

³³ אם כי לכאורה עדיין יש להתבונן בלשונויותיו 'אינם אמת' 'דמיונות' ו'דברים בטלים', בהם תיאר את השדים.

ובא, והטומאה כליל תחלוף. וכבר גער ד' בשטן ונתבטלו כחות הטומאה אלו, וכל בעלי אומניות באלו יבש ידם, הכל סר יחדיו נאלחו, ואין גם אחד אשר כח בידו לכשף או לנשף. והאמונה באלה ובכח הכישוף כעת, לא תקונן רק במוחי השוטים והתינוקות. (תפארת ישראל, סנהדרין פרק ז בעז אות ג).

ניסוח פרוגרסיבי יותר מקובל מפי האדמו"ר מקוצק ;

"תמהים על הרמב"ם שכתב שאין השדים מצויים והרי מצאנו בגמרא כמה מעשיות על שדים? אלא שהרמב"ם פסק, אין שדים, כדי שלא ימצאו יותר. מאחר ובשמים התחשבו בפסק דינו של הרמב"ם בטלו השדים מאז, אף על פי שמקודם היו מצויים". (האדמו"ר רמ"מ מקוצק, בתוך : אמת מקאצק תצמח, עמ' 244 אות תתעט)³⁴.

³⁴ ובלשון הרב קאפח: "ועוד יש לומר, דס"ל לרבנו שכבר כלו כל הרוחות הללו, וכבר אמרו בשם הרבי מקוצק שהרמב"ם פסק אין דברים אלו כדי שלא ימצאו יותר, מאחר ובשמים התחשבו בפסק דינו שלרמב"ם – בטלו כולם מאז". (במהדורתו, הל' תפילה ד' ב, כרך אהבה עמ' קלט). וראה עוד ; הרב יוסף קאפח, על דרכו ומשנתו של הרמב"ם, תחומין ח עמ' 514. להרחבה נוספת ראה ; "השתנות הטבעים כפתרון לסתירות בין דת ומדע", ד"ר דניאל מלאך, כתב-עת תחומין י"ח, תשנ"ח, עמ' 371-383.

האם היום יש בינינו שדים

אם נדון בגופה של שאלה, הרי היא בעצם שאלת סיכום לפרשנויות ולגישות השונות דלעיל. הרמב"ם רוצה שנחשוב שאין שדים. או בגלל שגם הוא חושב כך, או כי הוא חושב שיהיה לנו טוב יותר אם נחשוב כך. אחרים טוענים כי ודאי היו שדים בזמן הגמרא, אולם כמה וכמה כתבו, שהדברים השתנו במהלך השנים, ואף שבזמן חז"ל השדים היו בהחלט, היום כבר אין בינינו שדים כלל. (וכנ"ל, כך יש מיישבים את הרמב"ם עם שאר הדעות, ואומרים שגם רמב"ם דיבר על זמנו, ולכו"ע בזמן חז"ל היו שדים). לעיל הבאנו מדברי תפארת ישראל ואחרים, להלן כמה ציטוטים נוספים:

"...ור"ת מפרש...ומה שהעולם אין נזהרין עכשיו בזה לפי שאין אותה רוח רעה שורה באלו המלכיות כמו שאין נזהרין על הגילוי ועל הזוגות". (תוס' יומא עז).

"והאידנא אין נזהרין בזה, לפי שאותם רוחות הנזכרים בתלמוד אינם מצויין בינינו, כגון שיבתא ובת מלכא, וזוגות". (ים של שלמה חולין ח י). "גם מה שהזהירו משום רוחות, כולן לא שכיחי האידנא, כמו זוגות ודומיהן, מ"מ מה שיש לחוש מעניין כשפים, והיזיקות שבגופו, למיחש מיבעי". (שם יב).

"בזה"ז נחלש כח הסט"א, וכאשר תראה שבוזה"ז נתמעט מהלך הרוחין והשידין המשוטטין בעולם ולא נשאר בד"ז ממה שהיה בזמן הראשונים אפילו שיעור אחד מאלף. וכל זה מחמת חולשת הסט"א ומיעוט הקליפות, כי הא בהא תליא כידוע". (שו"ת רב פעלים חלק ב סוד ישרים סימן ט).

"מיהו דע כי הדבר פשוט דכל דברים אלו (לא לעבור בין ב' נשים וכד') לא נאמרו אלא בזמן קדמון שהיו השדים והמזיקין מצויים הרבה והיו מינים ממינים שונים. ועתה נחלשה הסט"א ונתמעטו אלו ג"כ". "והנה תהילות לאל שנתבטל נזק של הזוגות, מפני כי הסט"א נחלש כוחה, ועתה בזה"ז אדרבה העולם עוסקים בזוגות, ונהגו כדי לבטל חשש הזוגות שהיה בראשונה וגבר ישראל". (בן יהוידע פסחים קט).

מאידך יש כמה וכמה אזכורים לשדים, גם במאות האחרונות ממש. סיפורי הרוחות והדיבוקים משוטטים עדיין בינינו³⁵, וכמה מהסיפורים הם במפורש על שדים. נדמה שסיפור השד הידוע ביותר, הוא זה המעיב על שמה של משפחת 'חוטשעף' או 'חיטשער':

לפני יותר ממאה שנה, בכפר 'חוטשא' (Chotca) כשני קילומטרים צפונית לסטרופקוב שבסלובקיה, אשה יהודיה ילדה בן למזל-טוב, אולם יצאו עליו עוררים לזהותו של אביו - טענו עליה שנאנסה מהשד וילדה ממנו. רבני האזור התירו את האשה לבעלה ואת הילד לבוא בקהל, על פי תשובת מהר"ם לובלין (קטז) שהתיר אשה שנבעלה לשד. רבים³⁶ זיהו את סיפור זה, עם המעשה המובא בשו"ת מחנה חיים, בשאלה שנשאל הרב חיים סופר (תקפ"ב-תרמ"ו) מאת חמיו. הנה ציטוט השאלה:

"שאלה אשר נשאלתי מפי חמי אוהב תורה ומכבד התורה ירא אלקים ר' יוסף צבי (סופר) [דייטש] ז"ל, המעשה שהיה כך היה: הוא ואחוזת מרעיו ארבעה אנשים סוחרים הסכימו

³⁵ ראה למשל את קונטרס 'מעשה נורא של הרוח' ירושלים 1904.

³⁶ ראה למשל שו"ת משנה הלכות יב רצא.

להתייעץ על פני השדה בעבור משא ומתן אחד ויראו להתייעץ בביתם כי אזנים לכותל והלכו בלילה מחוץ לעיר ושם נשאו ונתנו בדבר וגמרו יחדיו שלא ליגע בו כי יש סכנה בדבר. וכאשר הלכו לביתם וחפצו לילך אחורי בתים ראו כר עליון שנקרא 'דאכענט' מונח עלי ארץ ורצו להגביה, אמר אחד מחביריו: כעת הוא חצי לילה אולי יש איזה כישוף בדבר, מראשית קחו איש מאכלת ונדקר בתוך הכר כי שמעתי באופן זה לא יזיק הכישוף. ועשו כן ודקרו בתוך הכר בכמה מקומות, וכהרף עין נשמע קול אשה אשר קראה "גלויבט השי"ת דער מיך ערלעזט האט" ("ברוך השי"ת אשר גאל/שחרר אותי"). והמה האנשים האלו חיל ורעדה אחזתם ונזרו אחור ... וקמה האשה ועמדה לפניהם והם הכירו אותה כי היא אשה מבעל הבית בעיר וספרה להם, דעו כי זה לפני ג' שנים הייתי יולדת ובעלי לא היה אז בעיר והבטיח לה אשה אחת שתבוא ליטול אצלה ומחמת איזה סיבה לא היתה באה, ויהי כבחי הלילה ואני הייתי נעורה במטה ואיש עמד לפני ופחד נפל עלי ... וכאשר הבוקר אור ראיתי שהדלת סגורה אמרתי אין זה כי חלום חלמתי ... דאל"כ איך הדלת סגורה ומפתח בו מבפנים. ומאז ועד עתה הרגשתי שהוא מזיק שד ... ולא היתה לי רשות לגלות, ועכשיו שדקרתם הצלתם אותי שלא יהיה לו עוד כח לשלוט עלי. והתחילה לבכות ואנא אני בא אם אתם תספרו את הדבר הזה ... וגם בני ובנותי יהיה לחרפת עולם ע"כ עשו עמדי חסד ותשבעו שלא לגלות שמי לעולם. והמה כולם נשאו את ידם נגד השמים ושבעו לה בחי העולמים שלא לגלות שמה אפילו לנשותיהם, והוליכו אותה עד פתח ביתה. כך היה המעשה, ומאז לבי דואג אולי עשינו שלא כדת, כי מדבריה היה ניכר שלבסוף נתרצית ... על כן מבקש שאגיד לו אם מחויב לעבור על שבועתו אשר נשבע לה בה' או לא מחויב לעבור. וגם זאת שיש סכנה בדבר לפניו אם יודע הדבר על ידו, שבעלה ובניה יעשו לו מעשים אשר לא יעשה". (מחנה חיים אה"ע ג נה).

הרב סופר התיר בתשובה הנ"ל את האשה, (כי אשה לא נאסרת ולא יולדת מהשד), ופסק לחמיו שלא לעבור על שבועתו. אולם אם באמת "פרשיית חוטשעף" היא זו המתוארת בשאלה הנ"ל, נראה שהדבר כן התפרסם איכשהו, ושהפסק המתיר לא התקבל בקלות כל-כך.

כמה דורות אח"כ, בתרצ"ט (1939), עדיין נזקק הרב אשר מילר (שו"ת חיי אשר קכג) לשאלתו של אב מרומה, שלאחר קנין השידוך שעשה לבתו, התברר שהחתן הוא בן למשפחת ה'חיטשער'. הרב מילר, לא זו בלבד שהתיר את הפרת השידוך ללא קנס, אלא גם שפך את מררתו על אותה 'משפחה גדולה' שמקורה בצאצא החשוד. במשפט חריף במיוחד הוא כותב "הרב מסטרופקוב אמר שמי שהוא ממשפחה זו, אפילו הכשר שבהם, יש לו שתי וערב תחת עורו כנגד לבו". כך גם מביא בנו בשמו, בספר 'עולמו של אבא' (עמוד קלב-ד).

אמנם פסק זה הוא פלא, שהרי נשאל שם על מקרה שבו היה שידוך שרק השמיצו את המשדכים שהם מהמשפחה הנ"ל, והם טוענים להד"ס, ואין כל ראיות! ועל זה מתיר לבטל בלי קנס, שזה מלבד עגמת הנפש והפסידא דממונא, זה גם מחזיק את הקול [שלדבריו הוא קול נורא ואיום] על המשדכים ה"י. ורק מאריך בסיפורי מעשיות ארוכים על כך שהמשפחה הזו הסתכסכו עם סבו. ושהיה מופת לצאצאית החת"ס שנפטרה אחרי שנישאה לאחד מהמשפחה הזו.

ובאמת במרוצת הדורות רבנים רבים נלחמו בשם הרע שיצא למשפחה הזו. בשו"ת יד אפרים (ביליצר, אה"ע ב) האריך לבאר בטוב-טעם-ודעת שאין שום טעם בזה לאסרם, וכתב עוד שהמוציא עליהם דיבה

עתיד ליתן את הדין. הרב נתן געשטטנר (שו"ת להורות נתן), ליקט רשימה ארוכה של רבנים וגדולים שהשתיקו את הקול הלועז בצורה נחרצת, וכך הוא פותח את תשובתו:

"ע"ד ששאל אם יש ממש בלעז שמוציאים על מקצת אנשים שהם ממשפחת חי' - הנה כבר כתבתי מזה בשו"ת להורות נתן (ח"ג סי' ע"ח) מה שמצאתי דאתי לידי משמע כרוז שיצא לאור בשנת תרפ"ה בערך ונדפס בלבוב, אשר שם נדפסו מכתביהם של גאוני עולם וצדיקים אשר כולם כאחד עונים ואומרים כי אין שום ממש בהרינון, וחלילה להוציא לעז על משפחה זו, והמה חשובים ככל המשפחות הכשרות בישראל. אולם היות שדברי הגדולים לא הובאו בתשובה הנ"ל בלשונותם, וכמה תלמידי חכמים חשובים העירוני כי מן הראוי להביאם בהרחבה, לכן אמרנו להעתיק מדברי קדשם של גדולי עולם, למען דעת כי אין שחר לדברים". (שו"ת להורות נתן חלק ז סימן פו).

וממשיך שם ומצטט כשבעה-עשר רבנים שונים המכשירים את המשפחה ואוסרים כל הוצאת שם-רע עליה. נביא לדוגמא שתי ציטוטים:

"(יג) ובמכתב הגאון האדיר מוה"ר שמעון גרינפעלד זצ"ל אבד"ק סעמיהאלי בעל שו"ת מהרש"ג, כתוב לאמור - "ואני מאמין באמונה שלימה כי הכל שקר לאשר שהשכל מחייב כן, א"כ פשיטא ופשיטא שאין כאן שום בית מיחוש להתחתן עמהם".

"(טו) ובמכתב הגה"ק מוה"ר צבי הירש שפירא זצ"ל אבד"ק מונקאטש בעל דרכי תשובה כתוב לאמור בין השאר - "אני נשאלתי על זה כמה פעמים על משפחה כזו, והיה כצחוק בעיני, כי עפ"י התורה אסור לתת אומן לדברי לשון הרע כאלו".

מעניינת לשונו של מהרש"ג הנ"ל "ואני מאמין באמונה שלימה כי הכל שקר לאשר שהשכל מחייב כן", אולי נוכל ללמוד ממנה על דעתו באופן כללי לגבי מציאות השדים. ולהשלמת הנושא נצטט את לשון הרב מנשה קליין מאונגוור, בה מצהיר כי רבים עדיין כן חששו בזה: "וכמה כרכורים כרכרו על משפחה אחת שהוציאו לע"ז הידוע בשם חיטשער, והובא בשו"ת מחנה חיים ועוד אחרונים צדיקים להציל אותם מהלע"ז, ואעפ"כ מנקיי הדעת היו פורשים עצמם ומודיעים לבניהם ובני בניהם". (שו"ת משנה הלכות חלק יב סימן רצא).

ציטוט נוסף בהגהות היעב"ץ מלמד על עדויות לשדים שהסתובבו בתקופתו:

"...ועדיין גם בזמן הזה נודע המעשה כפי ששמעתי והוגד לי שהיתה... אמשטרדם שהיתה מראה השדים באותו אופן שזכרו רז"ל שם". (הגהות יעב"ץ גיטין סח).

ישנם עוד סיפורים רבים, ידועים יותר וידועים פחות, אולם כפי שכבר ציינו וציטטנו בהקדמה, מאז תקופת הרמב"ם, שום מחבר ספר לא הצהיר בספרו שהוא עצמו ראה שד. ואפילו בספרות הנלחמת בכל עוז בעד קיום השדים, אנו מוצאים הודאה לכך שאיש לא ראה אותם:

"ידעתי קורא משכיל ידעתי, שיש חכמים בעיניהם ונגד פניהם נבונים, שיתחזקו בכל תוקף להכחיש טענותינו.. לאמר אין לו לדיין אלא מה שענינו רואות ואיך נשפוט במציאות השדים אשר מעולם עין לא ראו. גם אתה הקהה את שיניו.. בקלות נוכל להשיג הרוחות האלו מצד פעולתם אשר לעין כל נגלו" (הרב מנשה בן ישראל, נשמת חיים מאמר ג פרק ארבעה-עשר).

נספח: האם המדע סותר את מציאות השדים

לפי אמונת עם, הרווחת מימות עולם בקרב כל העמים, קיימים בעולם כוחות רשע שקיבלו רשות מאת הבורא להציק לבני-האדם. בד בבד עם התפתחות המדע, זנח העולם את אמונתו בשדים הללו, והכתיר את הלוגיקה המדעית כשלטת יחידה על כלל התופעות הקוסמיות. המשתנים אדוקים זה בזה בקשר ליניארי חזק, וזו גם הסיבה לתחושה המקננת בלב רבים, שהמדע שולל כיום את מציאותם של השדים.

הבה נבדוק בקצרה מהו מדע, האם הוא בוודאי צודק, והאם יש דברים שאינם בתחום שיפוטו. כמובן שהנושא מתרחב לכלל התופעות העל-טבעיות, והדיון שלנו על סתירת המדע והעל-טבעי, תקף גם לתופעות אחרות שאין עליהם מסורת.

מהו המדע באופן כללי, היא שאלה כבדת משקל המהווה נושא גדול ותחום מדעי בפני עצמו. הניסוח המקובל אומר שהמדע הוא "ניסוח כללים מתוך תצפית"³⁷. התצפית הינה דקדקנית ביותר. מבחן הניסוי החוזר ואפשרות ההפרכה, הופכים את כללי המדע לאמינים במיוחד, וההמון נסחף אחר הישגי-המדע העצומים, זונח את עמודת 'הפילוסופיה של המדע', ומכתיר את המתמטיקה והפיזיקה ועוד כמה כאלו בתואר 'מדעים מדויקים'.

"למרות כל הדיווחים, המדע לא הצליח לאשש חד משמעית את קיומו של העל-טבעי. אף תופעה על טבעית לא עמדה בהצלחה במבחן מדעי קפדני שניתן לשחזור. מה אפשר להסיק מכך? אפשר להגיע למסקנה שהעל טבעי לא קיים, אך באותה מידה ניתן להגיע למסקנה אחרת, העל טבעי קיים, והמדע הוא בעל חולשה מובנית שאינה נותנת לו לראות אותו". (מתוך: משה רט, 'פשוט להאמין' פרק יז עמ' 100).

בהמשך מגדיר המחבר מהו על-טבעי; תופעות שלא ניתן להכניסם למסגרת של חוקיות סדירה, ונראות כמנוגדות לטבע. כי הרי כל כח סדיר נקרא 'טבעי', גם כשהוא לחלוטין לא מובן:

"ולכן יש למדע נקודה עיוורת שלא נותנת לו לראות את העל-טבעי. תופעות שלא מתיימרות להיות חלק מ'חוקי' הטבע או מחוקים אחרים כלשהם, הם כמעט בהגדרה חריגות ולא ניתנות לשחזור ולביקורת. במקרים רבים פשוט אין למדע מה לומר בנושא. הוא אינו יכול להתייחס לעדויות וחוויות אישיות כל עוד אין הן עומדות בקריטריונים שקבע לעצמו.

"בגמרא למשל נאמר, ששדים מופיעים רק בפני אדם אחד או שנים, לא יותר, ורק במקומות חשוכים ומחוץ ליישוב. אפשר להתלות בכך כדי להכחיש את קיומם כדמיונות שוא, אבל אילו נניח שהדברים נכונים, הרי שברור מדוע שדים אינם ניתנים, בהגדרה, להוכחה מדעית.

"העל טבעי אינו סתם חמקמק, הוא בלתי מדעי בהגדרה". (שם עמ' 106).

ציטוט נוסף:

³⁷ למשל מדען מכוכב אחר שהיה צופה על בית-ספר שלנו, היה מנסח כללים באיזו שעה התלמידים באים, באיזו יוצאים, ומה קורה בסופי-שבוע ובחגים. הוא אפילו היה מזהה טיולים שנתיים, ומעצב לעצמו מין 'לוח שנה' של חוקי הפיזיקה. אולם לעולם לא היה מצליח להבין באמת את עיקר הרעיון, וממילא כל שינוי בלתי צפוי (כמו שביתת-פתע), היה מותיר אותו ללא הסבר הגיוני מבחינת חוקי הפיזיקה שלו.

"נניח שמצאנו הסברים טבעיים חלופיים לכל התופעות העל-טבעיות. הכל טוב ויפה. אבל בואו נניח לרגע שבכל זאת קיימות תופעות על-טבעיות. איך נוכל להבחין בהן? ניקח לדוגמה תופעות כמו שדים ורוחות, שאין-ספור אנשים מעידים עליהם בכל העולם. ייתכן שכולם טועים, הוזים ומדמיינים. אבל אם נניח שחלקם לפחות צודקים, איזו ראיה הם יכולים להביא כדי לשכנע את המדען הספקן? נמצא אפוא שגם אם העולם מלא שדים ורוחות, אין שום אפשרות להוכיח את קיומם באופן מדעי. והבעיה לא נמצאת בהם, אלא במדע ובספקנות שלו, שאינם פותחים שום פתח להכיר באפשרות כזו". (שם פרק יח עמ' 110-112).

לא נאריך עוד בנושא, המעיין יקרא עוד את שאר פרקי הספר הנ"ל. ונסיים בציטוט נוסף, מתוך גישתו המתונה של הרב ד"ר משה רט:

"הטענה שכל עדויות העל-טבעי הן הזיות, היא אמונה תפלה לא פחות מהטענה שכולן אמיתיות.

"ספרים המחנכים לחשיבה ביקורתית כמו 'עולם רדוף שדים' של קארל סייגן, יכולים לשלול רק תופעות המתיימרות להיות חלק מהטבע, בעלות חוקיות וסדירות.

"המאמין אפוא הוא בעל הראש הפתוח מבין השניים, בעוד המכחיש מחויב לדבוק בדוגמטיות בעקרונות אפריוריים שאינו מוכן לוותר עליהם. הגישה הבריאה אפוא היא לא להכחיש את העל-טבעי, וגם לא לשלול אותו מהר מדי, אלא לשמור על פתיחות ולדון כל מקרה לגופו, בלי דעות קדומות". (שם עמ' 113).

ובניסוח המקובל מפי האדמו"ר רמ"מ מקוצק: "מי שמאמין - פתי, ומי שלא מאמין - כופר".

לסיכום: אם אתה שוחר ידע וחובב המדע, אם אתה נהנה מניסוח חוקי הכבידה וחש בתחושה המשכרת של הבנת החום והאור, הקול והצבע, אל תתן לתחושה המשקרת להוביל אותך למסקנה, שהמדע גם חכם ומבין ויודע-כל, ואל תתן לעריצות המדע לשלול את חירותך האינטואיטיבית. וכמו שלא תניח לתחומי המוסר והאסתטיקה להירמס תחת גלגלי הלוגיקה, כך גם אל תניח להיתכנות העל-טבעי להיגוז בעשן האש המדעית. המדע הינו פנס-רחוב רב עוצמה. אולם אם אתה מחפש הוכחה לעל-טבעי, טיפשי יהיה לחפש זאת תחת הפנס, בזמן שההוכחה נמצאת בתחום העל-מדעי.

וכל זה נכון על כלל העל-טבעיים. אולם על אלו המוארים בפנס המסורת החזקה בעולם, ודאי יהיה טיפשי לעצום עיניים ולשחרר הצהרות אפרוריות יודעות-כל. ואם פעם כולם האמינו והיום כולם לא, אולי באמת משהו השתנה?

ואם שאלתם את עצמכם מדוע נושא 'מציאות-השדים' נוגע לנו, זו התשובה; הנושא אינו 'האם יש היום שדים', אלא 'איך אני מתייחס, למה שאינני מבין'.

סיכום

פתחנו בסקירה מקיפה על מהותם של שדים, על-פי משנתם של חז"ל. ראינו כמה דינים ומנהגים הנובעים ממציאות השדים, דנו מהי הסיבה האמיתית לדינים הללו, והתמקדנו במיוחד בשיטת הרמב"ם.

הזכרנו את הפולמוס שהתעורר בשאלת היחס למציאות השדים בכלל, והבאנו את הגישות השונות בשאלה זו ובהבנת דבריו של רמב"ם. בסיום הובאה פרשיית 'חוטשעף', ותשובה לשאלה המקננת בלב רבים: האם המדע סותר את מציאות השדים.

וכשאנשים פוגשים במאמר כזה, הם מיד שואלים: 'אז יש היום שדים?'

האם המאמר מספק תשובה חד משמעית לשאלה הזו? התשובה היא 'לא'. אבל בעבודה זו ניסינו לעצב את התפיסה הראויה, לשאלת היחס כלפי השדים ושאר כל 'בלתי-המדעיים'. ובסקלול מכלול הגישות, נדמה שבשבילנו תפיסה זו נמתחת היכן-שהו באמצע, נשמרת מקצוות הפתי או הכופר. הבה וניקח לעצמנו מעט תבונה מחד, ומעט ענוה מאידך, ונלך איתם בדרך הישרה בצורה הטובה ביותר.

ביבליוגרפיה

קדמונים :

רבי דוד ב"ר יוסף אבודרהם, **אבודרהם**, ירושלים תשכ"ג (1963)

רבי חסדאי בן אברהם קרשקש, **אור השם**, ירושלים תש"ן

איכה זוטרי, הוצ' בובר, ווילנא תרפ"ה (1925)

רבי אברהם בן הרמב"ם **'מאמר על אודות דרשות חז"ל'**, בתוך: 'עין יעקב' וילנא תרפ"ג

מדרש תהילים, הוצ' בובר, ווילנא תרנ"א (1891)

רבי יעקב בן משה מולין (מהרי"ל), **מהרי"ל**, ירושלים תשל"ח

רבי אהרן ברכיה ב"ר משה ממודינא, **מעבר יבק**, וילנא תר"כ

רבי יצחק בנימין וואלף, **נחלת בנימין**, אמשטרדם תמ"ב

רבי יהודה ב"ר שמואל החסיד, **ספר חסידים**, מהד' מרגליות הוצ' 'מוסד הרב קוק', ירושלים תשי"ז (1957)

רבי משה בן מימון (רמב"ם), **פירוש המשנה**, מהד' קאפח הוצ' 'מוסד הרב קוק' ירושלים תשכ"ג-תשכ"ח (1963-1968); מהד' קאפח-שילת הוצ' פיקסלר, ירושלים תשס"ב (2002); **מורה הנבוכים**, מהד' קאפח הוצ' מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ז

פסיקתא רבתי, וינה תר"מ (1880)

רבי אברהם סבע, **צור המור**, ונציה שכ"ז

רבי בחיי בן אשר אבן חלווה, **רבינו בחיי עה"ת**, הוצ' מישור, ירושלים תשנ"ד; **שלחן של ארבע**, ורשה תרל"ב (1872)

תלמידי הרמב"ן, **שושן סודות**, קארעץ תקמ"ד

תרגום שני על מגילת אסתר, טשערנוביץ תקצ"ח

רבי שמשון ב"ר צדוק, **תשב"ץ קטן**, למברג (לבוב) תרי"ח (1858)

רבי האי גאון, **תשובות הגאונים**, מהד' מוסאפיה, ליק תרכ"ד (1864); **אוצר הגאונים**, מהד' לוין, חיפה תרפ"ח; "אגרת רב האי גאון לקירואן" בתוך: **גנזי קדם**, מהד' לוין, ירושלים תרצ"ד

אחרונים :

הרב יעקב קמינצקי, **אמת ליעקב** עה"ת, ניו יורק תשס"א

האדמו"ר רמ"מ מקוצק, **אמת מקאצק תצמח**, בני-ברק תשכ"א

רבי מאיר ליבוש וייזר (מלבי"ם), **ארצות החיים**, ירושלים תש"ך

הרב אריה לייב (מהרא"ל) צינץ, **גרש ירחים**, ירושלים תש"ע

הרב חיים אלעזר שפירא ממונקאטש, **דברי תורה**, ירושלים תשנ"ח

רבי צבי הירש חיות, **דרכי משה**, זאלקווא ת"ר (1840); **מבוא התלמוד**, זאלקווא תר"ו (1845)

הרב ראובן מרגליות, **מלאכי עליון**, הוצ' 'מוסד הרב קוק' ירושלים תש"ה 'סיטרא דשמאלא' (עמ' ר"א-סוף)

הרב יהונתן בלס, **מנפת צוף**, נוה צוף תשס"ו

רבי מסעוד חי רקח, **מעשה רקח**, מהד' פרידברג ירושלים תשס"ו

רבי מנשה בן ישראל, **נשמת חיים**, הוצ' יריד הספרים, ירושלים תשנ"ה

הרב פנחס (ב"ר אא"י) מילר, **עולמו של אבא**, הוצ' יהודי, ירושלים תשמ"ד

הרב ד"ר משה רט, **פשוט להאמין**: מדריך למאמין הרציונלי, הוצ' משכל, ישראל 2017

גרשם שלום, **'קבלות ר' יעקב ור' יצחק** - מקורות לתולדות הקבלה לפני התגלות הזהר', בתוך: הלכות דרב אבא (אפשטיין)

הרב אשר אנשיל יהודה מילר, **שו"ת חיי אשר**, בני-ברק תשנ"א

הרב צבי יהודה קוק, **שיחות לספר בראשית**, הרב שלמה אבינר (עורך), ירושלים תשנ"ג

הרב יוסף יצחק לרנר, **שמירת הגוף והנפש**, תשס"ג

מאמרים:

מאיר בניהו, "תפלת המתים: נוסחי תפילה פיוטים והשכבות כמנהג כורדיסטאן ובבל" **סיני** צא, עמ' מט-עד; "מן המעמדות והמושבות למת, ועד ההקפות והאיסור לציאת הבנים אחרי מיטת אביהם" **סיני** צב, עמ' נח-סה.

הרב מרדכי הלפרין, "פניית חולה מסוכן לרופא אליל", **אסיא** עה-עו (תשס"ה), עמוד 7-32

יוסי ויליאן, "מנהג שבירת כוס בחתונה", **סיני** קיח (תשנ"ו), עמ' רסב-רסו

הרב מאיר זיכל, "מנהג אמירת ויהי נעם ומזמור יושב בסתר עליון" **שמעתין** 137-138 (תשנ"ט), עמ' 66-86

הרב חיים לנגוס, "מנהגי קבורה ושובבי"ס ת"ת", **בנתיבי חסד ואמת** תשמ"ב, עמ' 139-142

דניאל מלאך, "השתנות הטבעים כפתרון לסתירות בין דת ומדע", **תחומין** יח (תשנ"ח), עמ' 371-383

הרב טוביה פריינד, "חטיפת מצה בלילי פסחים" **צהר** ב (תשנ"ח), עמ' קצו-רו

הרב יוסף צובירי, "ההקטרה האסורה והמותרת", **בית הלל** ה (תשס"א), עמ' יח-כא

הרב יוסף קאפח, "על דרכו ומשנתו של הרמב"ם" **תחומין** ח; **כתבים** ירושלים תשמ"ט, ח"ב; **הכוזרי** מהדורתו מכון 'משנת הרמב"ם', קרית אונו תשס"ה

הרב יעקב מנחם שוויקה, "נטילת ידיים באמבטיה", **מנחת אהרן** תשמ"א, עמ' 305-306

הרב בן ציון שפירא, "דיני איטר יד לגבי נטילת ידים שחרית, ציצית וטלית", **צהר** טו, עמ' תקנד-תקסד